

ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ

Історико-документальна
книжка

Для середнього і старшого
шкільного віку

Художник
Євген Корольков

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1992

Історико-документальна книжка про гетьмана України,
визначного полководця і освітнього діяча
Петра Конашевича-Сагайдачного.

Редакційна колегія:
Мушкетик Ю. М. (голова), Василяшко В. Ф.,
Замлинський В. О., Шевчук В. О.

Упорядкування і передмова
Володимира Замлинського

Упорядкування фотоілюстрацій
Юрія Іванченка

Редактор Олександр Ємченко

П 4803640105—218 ВЗ—38-21.92
206-92

ISBN 5-301-01437-4 (укр).

© Володимир Замлинський,
упорядкування і передмова, 1992
© Євген Корольков, художня
оформлення, 1992

ПОДВИЖНИК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Мало не кожному українцю з дитинства відома ця пісня. З покоління в покоління несе вона образ народних героїв, які над усе цінують волю, незалежність, товариськість і все життя яких присвячене боротьбі за рідний край. Це пісня про гетьманів Петра Конашевича-Сагайдачного та Михайла Дорошенка — «Ой, на горі да женці жнуть»:

Ой, на горі да женці жнуть,
А попід горою,
Попід зеленою
Козаки йдуть.

Не всі дослідники нашої історії вважають, що пісня присвячена саме тому Сагайдачному, адже порівняла вона в часі двох людей — Петра Сагайдачний гетьманував у 1616—1622 роках, а Михайло Дорошенко — у 1625—1628 роках. Але це не означало, що таким чином народ протиставляв Сагайдачного Дорошенку. За часів гетьманування Сагайдачного Дорошенко був полковником і виявив себе великим прихильником його політики. Не раз вони купно водили козацькі полки на ворога. А коли Сагайдачного тимчасово позбавляли гетьманства, то саме Дорошенко очолював козаків. Про один з таких походів і йдеться у пісні.

Політику Сагайдачного Дорошенко здійснював і після його смерті, коли сам став гетьманом.

Петро Сагайдачний залишив по собі славу великого поборника української культури, військового, громадського діяча, з яким пов'язаний переломний момент в історії України.

Про дитячі та юнацькі роки Сагайдачного не збереглося відомостей. Польський хроніст Йоахим Ерлич у своїй хроніці «Літопис, або Хроніка різних справ і подій» під 1620 роком, говорячи про сейм, що відбувався у Варшаві з приводу Хотинської війни, пише, що над запорозькими військами, які мали воювати на боці Польщі проти турків була поставлена гетьманом «людина у військовій справі досвідчена, знавець великий і добрий, Петро Конашевич Сагайдачний, на якого багато покладалося у раді, який був не простого роду, але шляхтич з Самбора, який всі ті воєнні тяготи ніс на собі, а також і у всьому давав поради, і як він радив, на те погоджувались їх милість пани гетьмани і королеви його милість».

Про початкові роки біографії Сагайдачного свідчить посмертний панегірик, складений на його похорони ректором Київської братської школи Касіяном Саковичем:

Уродился он в краях Подгорских Премыских,
Вывоан в вере церкви востодней з лет детинских,
Шел потом до Острога до наук уцтвйных,
Которые там квитли, за блегочестивых
Княжат, котрые ся в науках кохали,
На школы маестностей много фундовали:
Абы ся млодь в науках уцтвйных увечна,
Церкви и ты ж отчизне пожиточна была...
Там теды Конашевич час немалый живши,
И наук в письма нашом словенском навькиши,
Потоме видячися быть способным до мензства¹,
Шел до запорожского славного рицества...

¹ Мензство — мужність.

Петро Конашевич-Сагайдачний.

З наведеного твору видно, що Сагайдачний походив з Самбірського повіту. Батько його Конон, або Конац, був дрібним українським шляхтичем. Сьогодні ми можемо навіть точно назвати місце його народження — село Кульчиці на Львівщині, хоча рік, у який він побачив світ, і досі невідомий. Касіяк Сакович у своєму «Вірші на жалісний погреб козацького гетьмана Петра Сагайдачного» пише, що Петро тривалий час навчався в Острозькій школі, яку сучасники називали «академією». Заснована близько 1576 року князем К. К. Острозьким, видатним українським культурним діячем і ревним захисником православ'я, ця греко-слов'яно-латинська колегія набула слави школи вищого рівня, осередку культури та освіти на Україні. Сакович зазначає, що замблodu Сагайдачний брав участь у молдавській і лівонській війнах, кінець яких припадав на 1583 і 1600 роки. Тож коли прибув він на Запорозжя, літ йому було вже немало. Правда, перед цим перебував Сагайдачний у Києві і деякий час був навіть приватним учителем київського міського судді Яна Аксака.

Навчаючись у школі, Сагайдачний не міг не знати таких діячів Острозької школи, як Герасим Смотрицький, письменник і просвітител, перший ректор школи і автор друкованих книг «Ключ царства небесного» і «Календар римський новий»; Іван Федоров, котрий заснував тут друкарню і видав «Буквар», «Новий завіт з псалтирем», «Острозьку біблію». У школі викладали Дем'ян Наливайко, брат Северина, філософ і церковно-громадський діяч, письменник і видавець Василь Суразький, Мартин Броневський, які утворили антиуніатський літературно-науковий гурток, де народилася «Грамматика слов'янського языка», перший у Східній Європі друкований підручник граматики і логіки.

Під впливом таких освічених учителів Сагайдачний і написав свою «Розмову про унію», яку канцлер Лев Сапега назвав «дуже цінним твором». Сагайдачний писав: «Мають отці-єзуїти і все духовенство римського костьолу і без нас, православних, кого до унії навертати, саме ті народи, котрі не вірять в Ісуса Христа, а ми, православні, обійдемося без унії». Звичайно, це могло бути написане лише після проголошення у 1596 році тієї самої унії. На жаль, твір не зберігся повністю. Та вже зазначене засвідчує неабияку освіту Сагайдачного, його патріотичні переконання.

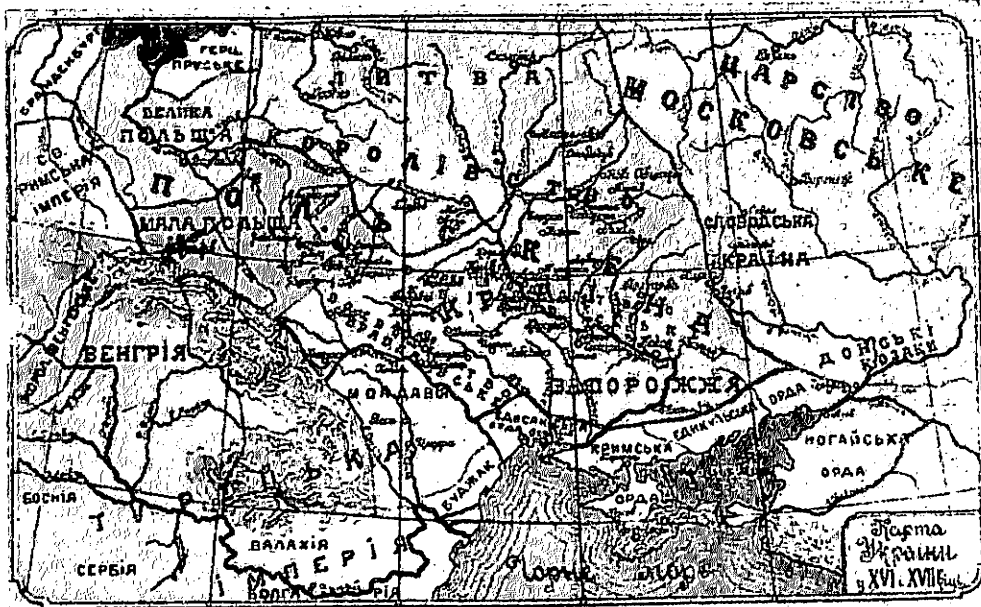
Від природи допитливий і кмітливий, Сагайдачний ще у школі дійшов переконань про необхідність боротьби за волю і культурний поступ свого народу, провіс їх через усе життя, втілюючи у своїх ділах. Він один з перших козацьких гетьманів пізнав ціну розуму, знань, культури, ціну миру. І, може, тому у всіх його вчинках ми вбачаємо розважливу поміркованість і статечність, які, однак, тісно поєднувалися з залізною непохитністю, непорушною переконаністю, особливо коли йому доводилося вдаватися до військових дій.

Історик Бантиш-Каменський, характеризуючи Сагайдачного, пише, що це була людина «низького походження, але велика духом, розуму надзвичайного, хоробрий, бадьорий, проворний, малоречивий, ворог розкоші, вдачі жорстокої, несамовитої, людина, що карала за найменший злочин...»

Йому вторить М. О. Максимович, видатний історик, філолог і фольклорист, котрий доклав чимало зусиль до відтворення правдивого життєпису Сагайдачного. Він називає його хоробрим мужем, який «в ряду козацьких гетьманів, безсумнівно, є першою особою після Богдана Хмельницького і за своїм характером не менше від нього привабливий в історії. Якщо переможною силою Богдана був меч, який визволив Україну від польського гніту, то могутня, непоборна мужність Сагайдачного служила охоронним щитом православної Київської Русі в ту печальну, важку годину, яка настала після втрати відважного Наливайка. Ця втрата не могла не вплинути на Сагайдачного. Може, тому в його стосунках з польською шляхтою і королем ми бачимо більше поміркованості і розважливості, ніж це було в його попередників. І добивався він своєї мети більше розумом, ніж шаблею. Але й її не цурався. Це могли б засвідчити і Тихон Байбуза, і Гаврило Крутневич, і особливо Самійло Кішка, у походах якого він брав безпосередню участь. При них він і досяг такої видної серед козацтва посади, як генеральний обозний, у віданні якого були вся артилерія, зброя і засоби пересування козацького війська».

Наведені характеристики є результатом дослідницької роботи істориків. А ось свідчення сучасника, котрий не раз спілкувався з Сагайдачним і добре знав його. В «Діаріуші Хотинського походу» Яків Собеський пише: «Цей Петро Конашевич, муж рідкісної мудрості і зрілих суджень, меткий у словах і вчинках, хоча за походженням, способом життя і звичками був простий чоловік, втім в очах пізнішого потомства він гідний стати врівень з найславнішими людьми свого часу... Багато разів здійснював він морські походи на човнах на чолі запорозького війська, і завжди доля сприяла йому: він завжди повертався зі славою...»

У цій книзі подаються нариси про Петра Сагайдачного українських істориків Михайла Максимовича, Івана Каманіна, Богдана Барвінського, у яких вони кожен по своєму оповідають про славного гетьмана, про його життя і діяння.

Карта України. XVI—XVII століття.

Треба сказати, що саме нарис М. Максимовича перший у вітчизняній історіографії про Сагайдачного. Ніхто до нього так ґрунтовно не вивчав особу гетьмана. Саме Максимович вперше оцінив Сагайдачного як видатну особу в історії України.

Свою частку у вивченні біографії Сагайдачного внесли І. Каманін і Б. Барвінський. Перший, піднявши нові документи, більш детально описав життя і діяльність гетьмана, другий зосередив свою увагу на його генеалогії. У цілому ж наведені нариси та документи і матеріали, які додаються до них, створюють постать Петра Сагайдачного як першого видатного державного діяча, політика і воїна України.

Ми бачимо його як учасника і керівника походів українських козаків у 1614, 1615, 1616 і 1620 роках у Крим і Туреччину, під час яких він виявив свої здібності видатного воєначальника. Саме Сагайдачний на чолі запорозьких козаків відіграв видатну роль у розгромі 1621 року під Хотиним турецької армії, що загрожувала країнам Європи. Заснована 1617 року «Ліга християнської міліції», яка мала на меті вигнати турків з Європи, покладала великі надії на Сагайдачного і українських козаків, що вступили до неї.

Сагайдачний прагнув зміцнити становище українського козацтва, розширити його привілеї, розвинути культуру України, а головне — утвердити її територіально як державу.

У нарисах і матеріалах, розміщених у цій книзі, показано, що за активної участі Сагайдачного, який з усім козацьким військом вступив у Київське братство, взявши його таким чином під свою опіку, на Україні у 1620 році було відновлено православну ієрархію, ліквідовану після Брестської унії 1596 року.

Сагайдачний помер у Києві 10 квітня 1622 року від тяжкої рани, завданої під Хотиним. Перед смертю, турбуючись про подальшу долю свого народу, він пише листа до польського короля Сигізмунда III. Цей лист — останнє намагання гетьмана розповісти про біль свого народу, прагнення допомогти йому. Він писав королю про ті злочини і неподобства, які чинила шляхта на Україні, коли козаки билися під Хотиним. Він намагався відкрити очі королю, пишучи про польських магнатів на Україні, різних Вишневецьких, Конєцьпольських, Калиновських та інших, котрі своїми звірствами викликали у народі ненависть до Польської держави: «...бажаючим славу нашу в перст

велити, і нас, братію свою, вірних нашої найяснішій величності, та всій короні Польській слуги, в підданство і ярмо робітницьке собі безбожне нахилити».

З боєм за своїх земляків він малює перед королем картини знущань над його народом місцевої шляхти. Коли козаки пішли під Хотин, ті «зараз козачок бідних зачали на вській работизни, без жодного обзору і уваги, часто вигонити, бити і тюрмами неслухняних мордувати; що тяжко і жалостно козакам, за служби вашої монаршої военной, з ранами еще неугоєними і червей полними, повернувшись, було от жен і матерей своїх слухати і сльози з очей їх точащійся видети...»

Він жертвує великі суми на Богоявленське Київське братство, його школу і Богоявленський монастир. Не забув він і про свій рідний край, заповівши півтори тисячі золотих червінців школі Львівського братства. Виявив він немалу турботу і про інші монастирі, церкви, школи і, як зазначає Максимович, «свершив по долгу благочестия последние обряды християнские, на страстной и светлой седмицах — славный гетьман окончил жизнь на проводной неделе 10 апреля».

Поховали Сагайдачного у братському монастирі при училищній церкві. На похорон з'їхалися люди, як відзначає Грабянка, «з великим плачем запорозького війська і всіх людей православних». Над тілом гетьмана двадцять студентів прочитали вірші, складені тодішнім ректором Касієм Саковичем.

На жаль, доля розпорядилася так, що ні могили Сагайдачного, ні надгробного каменя з написом не збереглося. Ми не можемо встановити навіть місця його поховання.

Ще в сорокові роки минулого століття Максимовичу вдалося розшукати пом'яник Михайлівського золотоверхого монастиря, у якому зроблено поминальний запис: «Року 1622. априля 10 дня благочестивый муж, пан Петр Конашевич Сагайдачный, войска его К. М. Запорозького, по многих знаменитых военных послугах и звитязствах, на ложи своем простер нози свои, приложился к отцам своим, с добрым исповеданием, исполнен благих дел и милостыни, в Киеве. Погребен при церкви школы Словенской в месте на Подоле честно, в дому братства церковного».

Це, очевидно, єдине реальне свідчення про смерть гетьмана, яке лишилося потомкам.

Історія не кожному лишає місця на своїх безсмертних скрижалях, та Сагайдачному вона відвела одне з найпочесніших: — як видатному полководцю, політику, патріоту своєї землі; наслідки його діяльності настільки значимі, що повністю оцінити їх — справа майбутнього. Людина високої культури, він став справжнім захисником східнослов'янської культури і православ'я від польсько-католицької експансії, перетворив Запорозьке військо на реальну силу, яка тільки й змогла захистити православ'я і культуру від утисків з боку Польщі. З його іменем пов'язані гучні перемоги козацького війська, під його керівництвом воно стало надійним заслоном від султанської Туреччини та її

Маєток київського судді Яна Аксака, в якого Петро Сагайдачний служив домашнім вчителем.

Гетьман Криштоф Косинський, один з попередників Петра Сагайдачного.

васала — Кримського ханства — не лише для України, а й Польщі, півдня Росії і всієї Європи. А грандіозна Хотинська битва, яка була виграна знову ж таки завдяки козацькому війську, очолюваному Сагайдачним, вирішила дальшу долю багатьох народів Європи і насамперед слов'янських, зупинивши тут османську навалу.

Не можна не відзначити і просвітительську діяльність Сагайдачного. Завдяки йому утвердилось й зміцніло українське шкільництво, що стало основою вищої школи на Україні.

Здійснене Сагайдачним стало тією підвалиною, на якій будувалось майбутнє України.

*Володимир Замлинський,
доктор історичних наук*

МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ СКАЗАННЯ ПРО ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

МАКСИМОВИЧ Михайло Олександрович (1804—1873) — український і російський учений-природознавець, історик, фольклорист, письменник. Перший ректор Київського університету (1834—1835). Його збірки «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник українських пісень» (1849) поклали початок українській фольклористиці, використані у творчості О. Пушкіна, М. Гоголя, Т. Шевченка, з якими підтримував тісні зв'язки. Переклав українською і російською мовами «Слово про полку Ігоревім», виступав з літературно-критичними і науковими статтями, випустив три книги альманаху «Киевлянин» (1840—1841, 1850).

Подаємо в перекладі з російської мови за вид.: Зібрання творів Максимовича М. О.— К., 1876.— Т. 1.— С. 358—377.

Після Северина Наливайка¹, спаленого на Варшавській площі 1597 року, на Україні промайнуло два чи три козацьких гетьмани, не помічених літописами. Таким був, наприклад, гетьман Гаврило Кортневич, який перебував 1600 року в землі Молдавській. Там запорожці зі своїм кошовим отаманом Кісткою допомагали полякам у війні проти волохів (румунів)*.

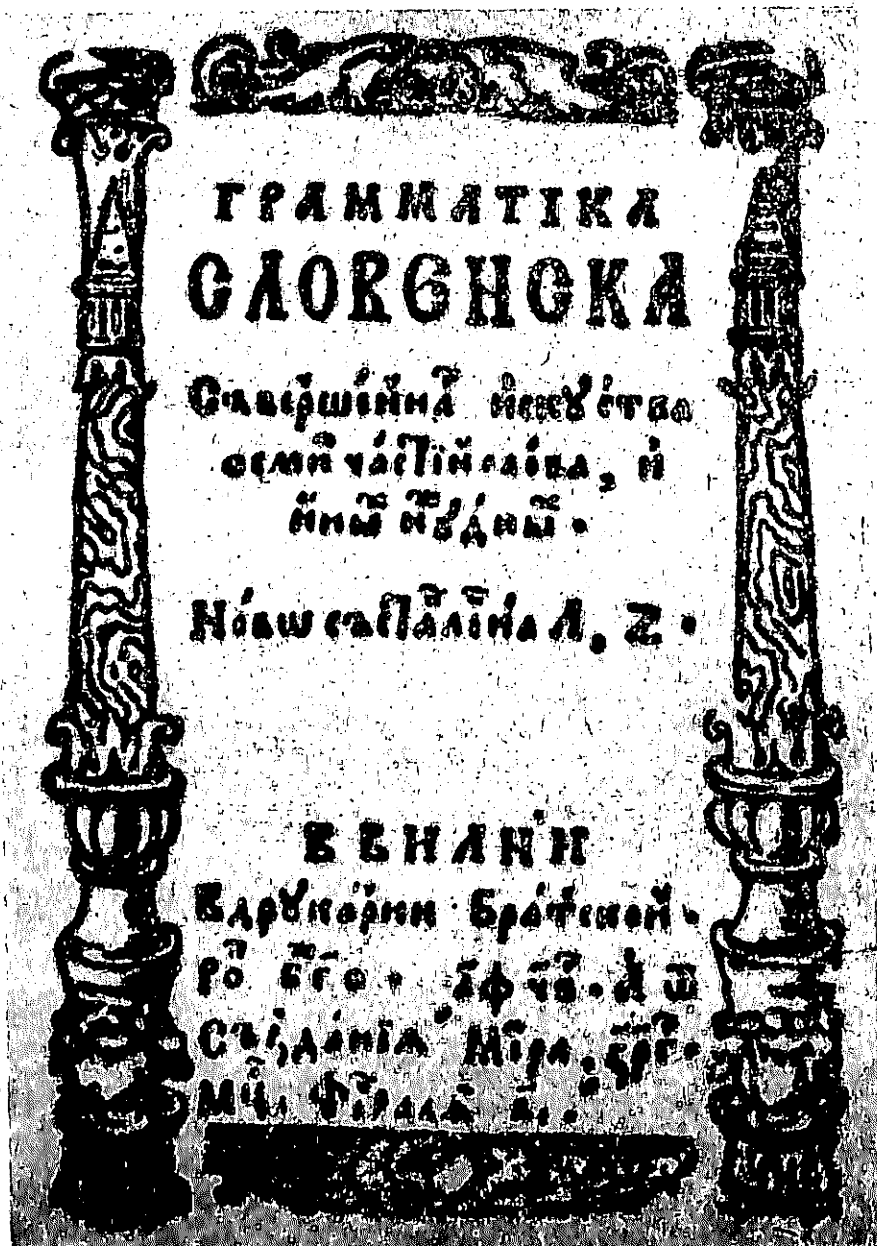
Після того і українські, запорозькі козаки своєю участю у Шведській війні і наїздами на Ліфляндію надали чималу послугу Польщі. Тоді ж у Польщі починалась велика справа з Московією, а тому й не дивно, що 1601 року козацтву король подарував прощення і повернув їм різні права і вольності. Підбадьорені цим, запорожці не забарились вибрати собі гетьмана, за стародавнім звичаєм — вільними голосами, і вибрали Петра Конашевича Сагайдачного.

Цей славний муж був родом із Підгір'я Червоноруського, син самбірського шляхтича Конона, або Конаша, Сагайдачного**.

Свою освіту він отримав на Волині в знаменитому Острозькому училищі², яке наприкінці XVI століття було осередком і розсадником відроджуваної південноруської просвіти. Закінчивши науки в тому училищі, Сагайдачний став служити у Запорозькому війську. А там завдяки своєму рицарству був обраний козаками в старшини, а згодом — у гетьмани.

* Про це я довідався із вкладного напису на рукописному Євангелії, подарованому козаками 1660 року полковій Переяславській Воскресінській церкві, де воно знаходиться і понині. (Прим. М. Максимовича.)

** В поминанні про гетьмана Сагайдачного в старому пом'янику Михайлівського монастиря записано: «Пом'яни, Господи, душі рабів своїх: Петра, Конона...» — і т. ін. У другій половині XVII століття відомий Григорій Сагайдачний, який був кошовим отаманом Запорозької Січі. Без сумніву, його, а не гетьмана Петра, стосується відома запорозька пісня про Сагайдачного, «що проміняв жінку на тютюн да люльку». (Прим. М. Максимовича.)

Титул «Граматики словенської» Лаврентія Зизанія. 1596 рік.

Наслідуючи попередніх козацьких вождів, Сагайдачний зі своїми запорожцями безперестанку воював татарів і турків на морі і на суші і своїми перемогами грізно прославив своє ім'я. В довгому ряді тих перемог, до яких належить і взяття Варни в 1605 році, особливо славилось взяття міста Кафи в 1606 році. Там Сагайдачний розгромив 14 тисяч мусульманів, перетопив і спалив їхні каторги, тобто галери, звільнив велику кількість полонених християн і навіть страх на самого султана.

Запорозьке товариство так залюбки і невтомно діяло в ті часи на Чорноморському Півдні не тільки заради поживи: його спрямовувало туди і звільнення християн, які тисячами знемагали в мусульманському полоні, і

... тая козацькая слава,
Що по всьому світу дибом стала,
Що по всьому світу степом розляглась-простяглась
Та по всьому світу луговим гомоном роздалась,
Туреччині та Татарчині добрим лихом знати далась*.

А в той час, коли Сагайдачний громив татар і турків, Польща вирушала і нападла на Московську Русь, охоплену тоді розбратами самозванств і міжцарствування. Гетьмани польські наводили на неї й українських козаків, а втім, Москві тоді було набагато важче від свого власного, великоруського козацтва.

В тому страшному безладді Руської землі в серпні 1610 року знеможена Москва проголосила своїм царем польського королевича Владислава³ і вже знаходилась у розпорядженні поляків. Але король Жигимонт III-й⁴, який захотів тут і собі влади, не зумів утримати Мономахового вінця за своїм сином і втратив його під Смоленськом: народна віра і сила Великої Русі взяли гору над польським насиллям, звільнили свою білокам'яну Москву, і в ній зацарював юний Михайло Федорович Романов⁵.

П'ятий рік уже царював у Москві народний обранець, коли Владислав зібрався нарешті з'явитися на Русі і взяти озброєною рукою втрачене для нього царство. Тоді ж і Сагайдачному довелося оголити меч на єдиновірну Москву. За це докоряв славному гетьманові історик Бантиш-Каменський⁶. Але історикові не можна забувати про те, що Київська Русь належала тоді польській короні, а Запорозьке Військо називалось «військом його королівської милості»; що Сагайдачний ішов на Москву не для себе, а на допомогу своєму королевичу, який все ще називався царем московським. До того ж нашість Західної Русі на Східну з часів Баторія⁷ були вже ознакою фатальної боротьби Польщі із Росією, а не дотеперішньою самовільною уособицею розрізнених частин руського світу.

«В полі з'їжджаються, ріднею не вважаються», — говорить руська приказка. І Сагайдачний, ідучи війною на Москву, не міг же бути фельдмаршалом миру, як називав себе згодом знаменитий українець, улюбленець Єлизавети**. Грізний гетьман з двадцятитисячним військом виступив у похід весною 1618 року. Перш за все він осадив і взяв місто Лівні, полонив і тамтешнього воєводу, князя Микиту Черкаського. Затим він узяв хитровійськовим приступом місто Єлец, причому воєвода Андрій Полев був убитий, а дружина його була взята в полон. Тут же козацькою здобиччю стало і московське посольство в Криму із Степаном Хрущовим і піддячим Семенкою Бредихіним. Після Ельця було обложено жорстокими приступами місто Михайлов, причому михайловці не шкодували своїх голів.

Назустріч Сагайдачному були відправлені царем Михайлом із Пафнутьєвого монастиря до Серпухова князь Дмитро Пожарський⁸, визволитель Москви, і Григорій Волконський. Але в їхньому невлаштованому війську стався розлад і хвилювання, і козаки їх пустились на грабунок.

Князь Пожарський сильно захворів і за царським наказом повернувся в Москву. А Сагайдачний, перемігши москвитян при переправі через Оку, наблизився до Москви тихо і безперешкодно каширською дорогою. Коли його передові загони появилися біля Донського монастиря, бояри виступили із Москви

* Із української думи «Похід на поляків 1637 р.» (Прим. М. Максимовича.)

** Генерал-фельдмаршал граф Олексій Григорович Розумовський.

Герб Запорозького Війська часів Петра Сагайдачного. Малюнок 1622 року.

дійне і багаточисельне військо, грізний гетьман не покинув би так швидко початі справи. Його козацьке серце могло б збентежитись від тієї думки, що він почав трощити єдиновірну йому руську столицю для того, щоб віддати її в руки іновірця...

І, можливо, такі роздуми прийшли до нього саме в той час, коли Москва дзвоном своїх дзвіниць покликала православний народ до заутрені на свято Покрови і руки козаків, що облягали її, мимохіть піднялися, щоб перехреститися. В той час благочестивий гетьман, уже виконавши свій підданський обов'язок взяття менших міст і приступом до самої столиці, міг бездоганно відійти від Москви, що молилася... А втім, це моя особиста думка, в літописі ж Московським говориться таке:

«Ледве Бог зберіг царське місто Москву, з помічю Пречистої Богородиці, славної її Покрови, тих литовських людей від міста відбито, і багато людей в них побито; гетьман відійшов геть і став знову в таборі... Государ же поставив кам'яний храм, за своєю обітницею, на честь Покрови Пречистої Богородиці, у дворцевому саді Рибцові» (що називалось і селом Покровським). На пам'ять про ту подію є і приділ Покрови при Арбатській церкві Миколи Явленого, збудований також царем Михайлом Федоровичем.

Зазнавши нової невдачі, Владислав зажадав переговорів, котрі і проходили на річці Пресне. Однак на тих переговорах мирний договір не відбувся. Тоді

Владислав, відправивши Сагайдачного на Калугу, сам рушив під Троїцьку лавру. Але там ще більше не було йому щастя.

А тим часом лютий мороз і голод ставали нестерпними, і московський похід Владислава закінчився першого грудня Деулинським перемир'ям на чотирнадцять з половиною років. До того ж Москва поплатилась своєму звичайному цареві поступкою Польщі Смоленська з Черніговом та іншими містами сіверськими. Тоді ж і Сагайдачний зі своїми черкасами (так називали запорозьких і українських козаків московитяни) виступив з Калуги, причому триста козаків повернулись до Москви «на государеве ім'я».

Виступаючи в похід на Москву ради Владислава, якого поляки вважали руським царем, Сагайдачний, звичайно, подумував уже про з'єднання Київської Русі з Московською. Але цьому з'єднанню суджено було здійснитися під владою не чужоземного іновірця, а православного царя, і до того ж тоді вже, коли й Москва заспокоїться і зміцніє після своїх фатальних бур, і Київська Русь, подібно до неї, своїм з'єднанням і зміцненням проти поляків звільнить себе від їх тягара і буде самостійною. А щоб досягнути цього, Київській Русі треба було спершу відновити свою православну митрополію. Ось той подвиг, який стояв перед Сагайдачним як головою козацтва. Адже відтоді, як над Південною Руссю нависла унія й осиротіла її православна церква, південноруському козацтву випав жереб стати представником і захисником зневаженого свого народу і відстояти свою прабатьківську віру від гоніння і західного насилля.

Але козацьке рушення гетьмана Наливайка і його загибель показали, що тоді для України ще була передчасною боротьба з Польщею. В той час була ще й надія на те, що козацькою заслугою польській короні можна полегшити нещасну долю українського народу та його церкви. Цю надію підтримували різні королівські привілеї і сеймові конституції. Але вони складались і писались, як правило, тоді, коли польська корона особливо потребувала козацької допомоги, і рідко коли виконувались насправді. Дух ворожнечі устами єзуїтів безугодно нашіптував полякам вірогоніння і нерозумну пиху. І тільки грізне ім'я Сагайдачного ще стримувало їх лють на православних українців. Можна сказати, що славний гетьман був оборонним щитом України і зробив для неї все, що тільки можна було тоді зробити підданому польського короля, не піднімаючи зброї на поляків, як довелося це пізніше зробити Богданові Хмельницькому, коли пропала уже вся надія і терпіння довготерпеливого народу.

Повернувшись із московського походу в 1619 році, Сагайдачний знову звернувся з проханням до короля про відновлення прав східної церкви в південноруських областях. Жигимонт обіцяв, але обіцянка його не виконувалась. А тому внутрішні чвари, спричинені унією, не затихали.

Очевидно, до того часу належить і те невідоме нам писання Сагайдачного про унію, яке канцлер Сапега⁹ в листі до Йосафата Кунцевича називав дуже дорогішим.

У той же час згадуються в побутописах два козацькі гетьмани: Куцька, який попав у полон до турків, а слідом за ним — Бородавка, якого побачимо згодом. Щоправда, не видно, чи це були тільки наказні гетьмани, чи їх призначенням коронний гетьман Жолкевський думав, як і раніше, забрати під свою владу українське реєстрове козацтво і зменшити зростаючу в народі силу і владу гетьмана Сагайдачного.

Тим часом п'ять тисяч запорожців наприкінці 1619 року ходили на кримських татар, розбили їх по цей бік Перекопу під самою стіною і звільнили багато полонених християн. Після цього Сагайдачний відрядив отамана Петра Одиця послем до московського царя з пропозицією служити йому своїми головами проти спільного ворога християнства. Козацькі послы з гетьманською грамотою до царя і з двома татарськими «языками» приїхали в Москву

Портрет Петра Сагайдачного. Малюнок 1622 року.

наприкінці лютого 1620 року. Вони були прийняті гостинно, але в самого царя не були, адже тоді була масляниця. Їх приймав боярин і намісник коломенський князь Дмитрій Михайлович Пожарський. «Не журіться, — говорив він, — що не бачили-сте очей його царської величності: ви есте прийшли до Москви перед постом, а в піст у великого государя нашого жодні послы та чужоземці не бувають. А нині царська величність їде молитися до святих місць і звелів вас відпустити». Козаки були обдаровані грошима, камками, тафтами, сукнями і шапками. І послано було Запорозькому війську від царя «легкое жалованье триста рублев», а на грамоту гетьманську цар відповів своєю грамотою від 21 квітня 1620 року.

В той же час Єрусалимський патріарх Феофан повертався з Москви, де він (23 червня 1619 року) висвячував на патріаршество Філарета Микитовича, Михайлового батька. По дорозі з Путивля він відвідав новозбудований Густинський храм біля міста Прилуки. Козаки з гетьманом Сагайдачним супроводжували його в Київ, розмістили його на Подолі в братстві Богоявленському.

Тоді настала важка година в житті православного народу, підвладного Польщі, — з усіх сторін стікався він у Київ, щоби побачити святителя Єрусалимського і прийняти від нього благословення і пораду. Протягом того літа було в Києві багато нарад, багато роздумували люди, як світські, так і духов-

ні, здавалося, що сама земля руська співчувала їм своїм потрясінням*. Гетьман Сагайдачний та інші православні просили патріарха, щоби поставити їм митрополита і єпископів у місцях, захоплених уніатами. Але Феофан вагався, побоюючись короля, вірного єзуїтам, і не маючи згоди від патріарха Царгородського, якому здавна була підвладна митрополія Київська.

А тим часом настала велика необхідність для Польщі в гетьмані Сагайдачному: без нього вона зазнала в тому році страшної поразки від турків під Цецорою, де були вбиті і пихатий ворог Москви і Козаччини коронний гетьман Жолкевський, і улюблений їхній козак, чигиринський сотник Михайло Хмельницький, батько Богдана. Польща надумалась негайно рушити знову проти турків усіма силами під командуванням королевича Владислава. На раду щодо війни був покликаний у Варшаву і Сагайдачний. Як згадував сучасник Єрлич, дворянин, який вів щоденникові записи польською мовою, на Сагайдачного покладалась на раді великі надії, до його думок прислухались; із ним погоджувались пани гетьмани і королевич. Запорозькому гетьманові доручалось командування над усім козацтвом. «Я під твою опіку посилаю мого сина», — говорив йому король.

Сагайдачний з радістю поспішив до Києва, і тут він вирішив просити патріарха виконати те, чого так давно чекав і чого так бажав православний народ південноруський (український).

І ось у Богоявленській церкві в четвер 6 жовтня патріарх Феофан з Неофітом, митрополитом Софійським, і з Авраамієм, єпископом Стагонським, висвятив на єпископство перемишльське Ісайю Копинського, котрий шість років тому був викликаний із п'ятнадцятилітнього свого самотництва в печері Антонієвій на побудову Густинського монастиря і вже третій рік був ігуменом Межигірським. А в неділю 9 жовтня у великій Печерській церкві відбулось посвячення в київські митрополити Іова Борецького, ігумена Михайлівського, якого особливо любив народ за його добродійне життя і який славився ученістю. Тоді ж на єпископство Туровське і Пінське поставлено було грека Авраамія, єпископа Стагонського. А на початку грудня за вибором і проханням вільнян був посвячений архієпископом Полоцьким Мелетій Смотрицький¹⁰, недавній архімандрит Святодухівського братського монастиря у Вільні.

Так поновлена була в 1620 році православна київська митрополія після двадцятип'ятилітнього сирітства.

У січні наступного року патріарх Феофан простився з Києвом. Зима була міцною. Зупинившись на відпочинок у козацькому Трахтемирівському монастирі, патріарх висвятив тамтешнього архімандрита Іезекиї Курцевича на єпископство Владимирське і Берестейське.

Із Трахтемирова митрополит Іов з усіма єпископами, і гетьман Сагайдачний з трьома тисячами козаків, і багато інших людей, духовних і світських, супроводжували патріарха до волоського кордону.

Під час відпочинку у місті Білій Церкві висвячений був на єпископство Луцьке й Острозьке Ісакій Борискович, ігумен Черницький, учень патріарха Мелетія, який близько двадцяти років перебував на Сході і на Афоні.

Опісля того Феофан зі своїми провідниками гостював три дні в місті Житомирі у благочестивого князя Стефана Четвертинського і там висвятив Паїсія Іполитовича на єпископство Холмське і Белзьке.

Врешті у місті Буші вони розсталися, і багато печалі і плачу було при розлучі. «Навчав бо тоді освячених своїх, — каже Густинський літописець, —

* М. Максимович посилається на Густинський та Львівський літописи, згідно з якими 1619 року стався землетрус, «земля ся трясла, із вікон шибви випадали, шклянки зі столів спадали, і люди в страху були великому». Хоча Максимович зазначив, що подібне сталося в 1621 році.

У турецькому таборі. З гравюри XVII століття.

дотримуватися істинного благочестя, смиренності і любові; скорботи і гоніння з усякою покірністю переносити; також усе благочестиве воїнство благословив, ставши на торговищі посеред міста, виголошуючи їм усім з похиленими головами до землі сердечне повчання, а також молитви прощальні і спокутні; а згодом напучував їх, щоби з того часу не ходили на Москву, на рід християнський, бранню».

З настанням літа наближався строк походу Хотинського. В серпні 1621 року Сагайдачний зі сорокатисячним козацьким військом був уже біля Дністра. У Львові він зустрівся з королевичем Владиславом як командуючим Хотинської війни.

Польського війська коронний гетьман Ходкевич устиг зібрати 57 тисяч, а саме: вершників із залізними панцирями — 12 тисяч, панцерників — 4 тисячі, піших поляків — 30 тисяч, пруссів і поморян — 8 тисяч, найманих угорців — 3 тисячі, та ще з королевичем прийшло під Хотин 30 тисяч. А ворожа сила складалася з 300 тисяч турків і 100 тисяч татар. І коли з'явився там Осман, який хвалився «у війську козацькому снідати, а в обозі польському обідати», то негайно розпочалась битва. Перший бій відбувся другого вересня, ще до прибуття Владислава.

Турки з перших днів особливо нападали на козацький обоз, який стояв чолом до обозу султанського і був укріплений окопами. Але козаки після гарячої гарматної стрілянини дали зрештою сильну відсіч і, женучись за ними, увірвалися було в турецький обоз. І тільки тому не заволоділи ним повністю, що коронний гетьман відмовився їм допомогти. Така неправда спричинила ремствування в козацькому війську.

Але Владислав, повідомлений про це гетьманом Сагайдачним, поклавися відрядити депутатів, серед яких був і відомий історик Яків Собеський¹², кастелян Краківський, батько хороброго короля Яна. Він виголосив у козацькому обозі переконливу промову, після якої гетьман Сагайдачний зі старшинами схилився на їх бік і козаки втихомирились. Вони раділи тій звістці, яка прийшла 6 вересня, — що їхній товариш Богдан Хмельницький з десятитисячним козацьким загоном на Чорному морі розбив і потопив дванадцять турецьких галер. А решту переслідував до самого Царгорода і навів страх на царгородців, обкуривши їх порохом димом.

А тим часом 7 вересня в польському обозі військовим судом був обезголовлений гетьман Бородавка за ту провину, що він з тритисячним загоном козаків запізнився під Хотин, ганяючись у поході за здобиччю. Через три дні після того і королевич, і коронний гетьман захворіли лихоманкою, яка тривала два тижні. Владислав одужав, а Ходкевич помер 24 вересня. Не можна не згадати тут і того, що в числі тих, хто воював під Хотин у польських рядах, був і Петро Симонович Могила¹³, 24-літній воеводич Молдавський, який через чотири роки постригся в монахи печерські.

Хотинська війна тривала п'ять тижнів і закінчилася тим, що грізний Осман, незважаючи на багаточисельність свого війська, побажав миру, котрий і був укладений 8 жовтня на умовах, вигідних для Польщі.

12 жовтня польське військо вишикувалось на полі битви на подібну орла з розпростертими крилами. І на чолі його став Владислав, оповитий у порфіру поверх блискучого озброєння. Опівдні турецький цар вивів своє військо і, вишикувавши його у вигляді півмісяця, став на чолі.

В такому строю обидва війська простояли нерухомо близько години одне проти одного. А тим часом султан послав величезного слона і відбірного коня в подарунок королевичу, а Владислав послав йому в подарунок також розкішно вбраного коня і дві відмінно виготовлені гармати. Врешті, турки похилилися своїм військом і з ними своїх знамен простілися із польським військом, а поляки відкланялися турецькому війську хитанням своїх голів.

І коли турки відійшли геть собі, Владислав відправив зі свого головного обозу поранених і хворих, виступив із старих окопів на свіже місце і взявся триумфувати свою перемогу. Слов'яноруська народна поезія здавна показувала битву весільною учтою. У поляків це відбувалося, як у театрі. Вони виїжджали на війну, як на весільне свято, в пишноті і розкоші, і любили воювати з усією прохолодою наїдків і напоїв. Не так, як у козацтві, яке любило сувору простоту життя і довго дотримувалося свого старого звичаю: не пити зовсім вина під час війни.

Бенкетуючи весело свою перемогу, Владислав послав у козацький обоз, який стояв на вистріл із лука від обозу польського, велику кількість харчів, наведених із довколишніх міст і сіл. Окрім того, він прислав козакам 25 великих бутів волоського вина, 48 бочок меду, знайденого в Кам'янці, і 24 великі куфи горілки. Особисто для гетьмана були надіслані, крім різних харчів і солодощів, 7 анталів кращого угорського вина, бочка рейнського, невелика бута котнарського, а ще й погірбець із дюжиною срібних пляшок, наповнених різними лікарськими горілками. Але Сагайдачному тоді було не до напоїв і солодощів, він лежав хворий, тяжкопоранений. Співчуваючи, Владислав надіслав йому свій кармазинний намет, підшитий зеленою венедською адамашкою.

По закінченні восьмиденного бенкету на світанку 21 жовтня ударили бубони до походу. Владислав, який полюбив козаків, а вони полюбили його, прибув з півторастами вершниками у козацький обоз попрощатися із гетьманом і Запорозьким військом. Висловивши свою вдячність за їх щирі і вірну службу, він підійшов до Сагайдачного, піднятого з ліжка і поставленого на ноги, і поклав

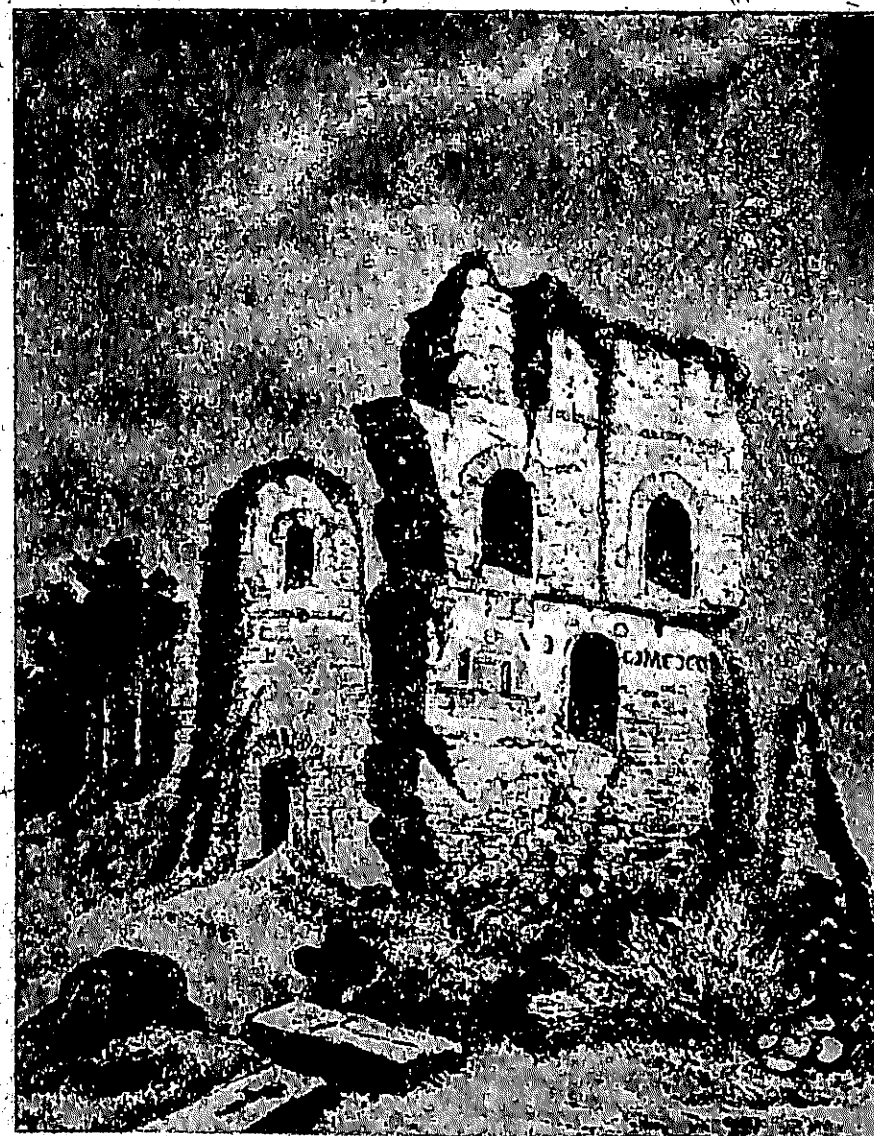
на нього дорогоцінний щирозлотний канак на фіолетовій стрічці, прикрашений з одного боку королівським портретом і рубінами, а з другого — гербовим одноголовим орлом і сапфірами. Потім, побачивши парокінну просту халабуду, вимощену сіном і подушками і прикрити килимами, він здогадався, кому вона належить. І, пожартувавши над нею, звелів чимскоріше привезти свою лектичку з балдахіном із зеленого, із золотими барвами табіну, парою легких коней у позолочених шорах і подарував її хворому гетьманові на дорогу. А на прощання призначив йому свого придворного лікаря-француза.

У той же день виступили в похід. Сагайдачний за бажанням Владислава залишив тижнів на три під Хотином п'ять тисяч відбірною козацького війська для сторожі. А решту відпустив по домівках. Сам же він прибув до Києва перед пилипівськими заговинами без тріумфів і парадів. Його, напівмертвого, зустріла і прийняла в своєму домі тільки ридająca дружина його Анастасія, уроджена Повченська.

За поданням Владислава, король Жигимонт, визнаючи всю заслугу козацького війська, прислав йому в Київ зі своїм придворним підскарбієм гроші в нагороду і королівську хоругву, булаву за три тисячі талярів і золотий ланцюг за п'ятсот талярів з похвальною королівською грамотою, виданою в Кракові 12 січня 1622 року. В тій грамоті, між іншим, сказано: «Ми задоволені вашою відданістю і старанністю до нас і до всієї корони польської, які ви показали воєнними подвигами вашими під Хотином, висловлюємо вам і всьому війську нашому запорозькому милість нашу і вдячність, яку у всіх потребах війська охоче обіцяємо виявляти. І скільки виявив вам свого часу милості і прихильності славний попередник наш найясніший Стефан Баторій, король польський, примноженням прав і вольностей ваших. Ми не відречемось дарувати вам удесятеро більше чого побажаєте від нашої милості. Тепер же, нагороджуючи малим подарунком згадану мужність вашу і зусилля під Хотином, надсилаємо із нашої королівської казни через придворного підскарбія 400 ти-

Напад турків. З гравюри XVII століття.

Київ. Залишки Десятинної церкви. XVII століття.

сяч битих талярів, які повинні бути розділені порівну і роздані 50 тисячам усього війська: тим, хто був під Хотином, і тим, хто перебував на військовому проміселі з Хмельницьким на Понті Евксинському, не минаючи родичів і внів товариства козацького, хто поклав свої рицарські голови у воєнних діях цього року. При тому ж посилаю вашій гетьманській милості зі всією старшиною 4 тисячі червінців, які розділите між собою по справедливості і на ваш розсуд».

Відповідаючи на те і висловлюючи свою вдячність королеві у листі від 15 лютого, гетьман Сагайдачний висловив і ту тугу своєї душі, яка долучалась до його мук тілесних.

«А любо, — писав він, — з боку високодумних і вельможних їхніх милостей панів коронних Вишневецьких, Конєвопольських, Потоцьких, Калиновських

Київ. Залишки Золотих воріт, XVII століття.

та інших, на Україні, вільний предвічний вітчизні нашій, владу свою самочинно поширюють, повівають на нас, Військо Запорозьке, холодними і неприязними вітрами, хочуть нашу славу до мізинця звести і нас, братію свою, вірних Вашої найяснішої величності і слуг усієї корони польської, в підданство і рабське ярмо безбожно запрягти. Однак ми покладаємо надії на те, що якщо Ваша величність захоче і повелить, то всі вітри і бурі затихнуть і перейдуть в тишу. І не так нам образливо на панів виценазваних, як на їх старост, нецнотливих си-

нів і п'яниць, котрі Бога не бояться, ні Вашої найяснішої величності премогутніх монарших мандатів не поважають. Як тільки я, гетьман, за указом Вашої величності на Хотинську воєнну службу з козаками з України вийшов, тоді вони, старости, тут же козачок бідних почали на різні роботизни без жодного милосердя часто виганяти, бити, неслухняних батогами мордувати. Тяжко і гірко козакам, які повернулись зі служби Вашої монаршої військової з ранами, ще не загоєними, червів повними, було від дружин і матерів своїх чути і сльози в очах їхніх бачити...

Ваша найясніша королівська величність, як батько ласкавий і пан наш найшановніший, і по сьому короткому донесенню нашому може свавільних старост і праволомців (котрі на особливому реестрику значаться) присмирити і вгамувати. А козаків бідних від безбожних насильств над ними, глуму і тягря захистити і звільнити. Інакше, якщо вони, козаки, не одержать у тому Вашої королівської найяснішої величності прихильності, то щоб щось нове від них (як уже подейкують) не уродилося і гнівного вогню (чого не дай Боже) не запалило, бо тоді вже не на козаків, а самі на себе і на своїх п'яниць-старост вельможні їх милості панове польські нарікати і жалкувати би мусили».

Відчуваючи наближення своєї кончини, Сагайдачний в останніх числах березня відпустив від себе королівського придворного лікаря із таким прощальним листом до короля:

«Найясніший королю Польський і найласкавіший мій пане!

Повертаючись із Хотина додому, принц Владислав, наймиліший Вашої королівської величності син, а мій найласкавіший добродій, для вилікування смертельних ран і хвороб моїх доручив мені лікаря свого, однак знесилюються там усі того лікаря лікарські медикаменти, — ядовиті стріли бусурманські, в тіло моє потрапивши, всі ліки випередили. А смертоносна отрута своїми внутрішніми діями у всі суглоби і жили мої розлилася, і вже не до життя, а до домовини влаштовують мені дорогу, і чим далі, тим дужче знемагаю і до кончини наближаюся. Задля цього, не сміючи більше і доктора Вашої найяснішої королівської величності при собі утримувати, з великою вдячністю відпускаю його до двору Вашої найяснішої королівської величності.

Наближаючись до дверей домовини, віддаю під ноги Вашої найяснішої королівської величності найнижчий свій останній уклін, і вже не сподіваючись більше бачити в цьому житті найяснішого обличчя і ласкавих до себе очей Вашої королівської величності, останнім листовним посиленням звертаюся до Вашої найяснішої королівської величності наймилішого сина Вашого, мого ж директора і найласкавішого добродія світлішого принца Владислава. Заздалегідь зичу, аби Господь Бог всемогутньою силою зберіг Вашої найяснішої королівської величності і наймилішого сина Вашого принца Владислава здоров'я; а ще прошу у Вашої найяснішої королівської величності прощення за все, чим я погіршив проти Вашої величності.

Пан доктор Вашої найяснішої королівської величності, будучи при мені в Києві чимало часу, добре придивився до життя багатьох козаків, зневажених і скривджених панями польськими та їх старостами у різний спосіб. Про все те він може ретельно словесно донести Вашій величності, якщо Ваша найясніша величність забажає його про те запитати і милостиво послухати. А я, монарші Вашої королівської величності ноги смиренно обнявши, покійно і слізю прошу, щоб та наруга, яка чиниться над козаками, найвищим і грізним Вашої найяснішої величності мандатом була заборонена. Особливо унія, з дозволу Вашої найяснішої королівської

величності тепер з Русі через святійшого Феофана, патріарха Єрусалимського, знесена, аби надалі в тій же Русі ніколи не поновлювалася і свої роги не піднімала. Хочуть батьки єзуїти і все духовенство костьолу римського (і то без нас, православних) до унії своєї привернути ті народи, які взагалі не відають і не вірять Господові Христові, який плоттю у світ прийшов. А ми, православні, які притримуються древніх святих апостольських і батьківських переказів і догматів без жодної унії і схизми, не відрікаємося нашого спасіння і блаженного життя нашого.

Сі два мої, вірного Вашої королівської величності слуги бажання, якщо забажаєш і наймилішим дітям своїм накажеш учинити і неодмінно завжди виконувати, то і панування їх і цілої Корони в тиші і спокої завжди буде і пребуде; чого я і повторно усім серцем бажаю.

З Києва, останні числа березня, року 1622.

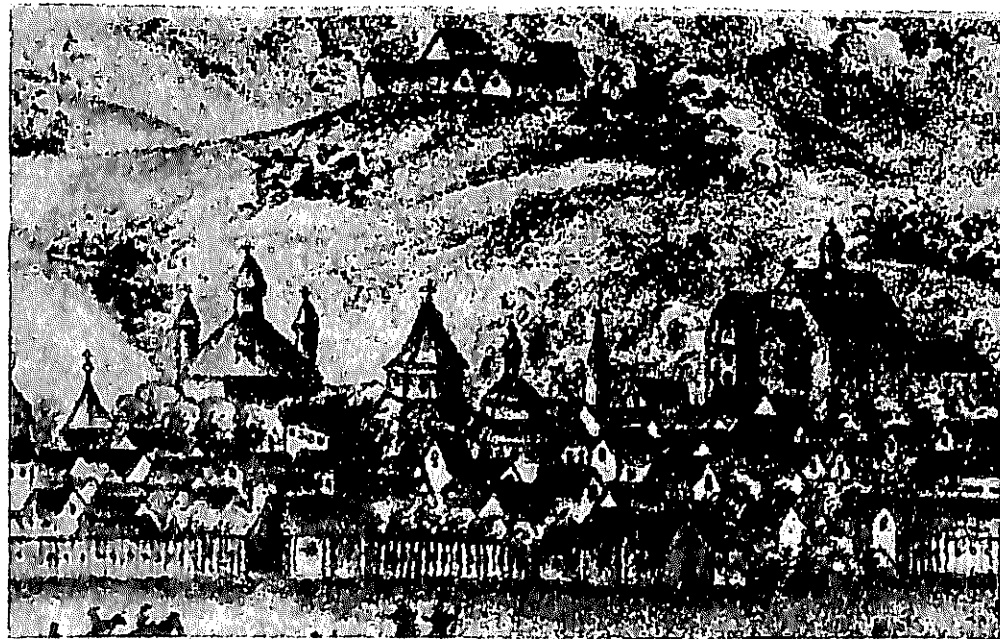
Вашої найяснішої королівської величності вірний і найнижчий слуга

*Петро Конашевич-Сагайдачний,
гетьман Війська Запорозького».*

Хотинським походом гетьман Сагайдачний завершив своє військоове поле діяльності.

Останні п'ять місяців життя він присвятив переважно турботам і печалям про внутрішнє благо України.

Особливу опіку він звернув на Богоявленське Київське братство, в яке записався він з усім Військом Запорозьким. І пожертвував кілька тисяч на поновлення Богоявленського монастиря і на утримання братської школи, через що і називається *ктитором* братського монастиря. Не забув Сагайдачний і про свою задністровську батьківщину і переказав півтори тисячі золотих червінців на школу братства Львівського. Визначивши вклади ще й іншим монасти-

Вигляд Подола, де містилось Київське братство.

рям, церквам і школам, і призначивши опікунами дружині і дітям своїм митрополита Іова і майбутнього свого наступника в гетьманстві Оліфера Голуба, і здійснивши останні християнські обряди, славний гетьман закінчив життя у провідну неділю 10 квітня. Похований у братському монастирі біля училищної церкви. Над його тілом при похованні двадцять студентів виголосили вірші, створені тодішнім ректором Хасіаном Саковичем¹⁴. А на могильному камені його було вирізано такий напис:

«Тут зложив запорозький гетьман свої кості,
Петро Конашевич, поранений задля вольності
Вітчизни, коли турки сильно нападали
І пострілів смертельних кілька йому завдали.
А, зраний ними, віку свого вкоротив,
Вірності Богові, королеві і війську не поплямив.
І вмер, захищаючи батьківський край,
О Творче, блакить йому неба подай,
Яко ревнителю віри справедливої,
В котрій з дитинства ще він похрещений.
Року тисяча шістсот двадцять другого
Похований в монастирі братства Київського,
На котрий кілька тисяч офірував,
Щоб там розвивались науки, жадав».

Тепер не видно вже в Київському братстві цього надгробного каменя. Ніхто не знає навіть і місця, де спочиває прах достопам'ятного гетьмана...

ПРИМІТКИ

1. Северин Наливайко (р. н. невід. — 1597) — керівник народного повстання на Україні і в Білорусії в 1594—1596 роках. Служив сотником надвірної корогви у К. Острозького. Залишивши службу, створив 1594 року загін нереєстрових козаків і очолив антифеодалне повстання. Виданий козацькою старшиною, після страшних тортур був страчений.
2. Острозька школа — греко-слов'яно-латинська колегія, перша українська школа вищого рівня. Заснована близько 1576 року в м. Острозі К. Острозьким. Була значним освітнім центром антикатолицького спрямування. Мала велике значення для поширення знань серед населення, для організації національної школи на Україні. Діяла до 1636 року.
3. Владислав (1595—1648) — мова йде про майбутнього польського короля Владислава IV. Під час польської і шведської інтервенції на початку XVII століття п'ятнадцятирічний королевич був проголошений частиною російського боярства царем. Домагався російського престолу під час російсько-польських воєн 1617—1618, 1632—1634 років. Намагався в цих війнах використати українських реєстрових козаків.
4. Жигимонт III (1566—1632) — польський король Сигізмунд III. За нього Польща брала участь у польській і шведській інтервенції на початку XVII століття проти Росії. На Україні придушено повстання К. Косинського, С. Наливайка, Т. Федорівича та інших. Укладено Брестську унію 1596 року.
5. Романов Михайло Федорович (1596—1645) — російський цар з 1613 року, родоначальник династії Романових. Обраний царем на Земському соборі після визволення Москви народним ополченням у 1611—1612 роках від польсько-литовських загарбників.

6. Бантиш-Каменський Микола Миколайович (1737—1814) — російський і український дворянський історик. Навчався в Київській і Московській академіях та Московському університеті. Підготував ряд збірок документальних матеріалів, які містять цінні джерела з історії України.
7. Баторій Стефан (1533—1586) — польський король з 1576 року і полководець. Прагнув до зміцнення королівської влади. Посилив феодальний гніт на українських землях.
8. Пожарський Дмитро Михайлович (1578—1642) — російський державний і військовий діяч, князь, боярин. У період польської і шведської інтервенції на початку XVII століття разом з К. Мініним став керівником народного ополчення 1611—1612 років. Керував військовими діями проти інтервентів у 1613—1618 роках. Згодом очолював ряд московських приказів.
9. Сапега Лев Іванович (1557—1633) — великий литовський канцлер, а пізніше гетьман. Походив з магнатсько-князівського роду Сапегів.
10. Смотрицький Мелетій (світське ім'я — Максим Герасимович; близько 1572—1633) — український і білоруський письменник, філолог, церковний і освітній діяч. Закінчив Острозьку школу й Віленську єзуїтську академію. Був ректором Київської братської школи. Автор підручника старослов'янської мови «Грамматика словенська».
11. Осман II (1605—1622) — турецький султан з 1618 року. За його правління Туреччина у війні проти Польщі зазнала поразки і змушена була укласти Хотинський мир 1621 року. Убитий яничарами.
12. Собеський Яків (1588—1646) — польський мемуарист. Батько короля Яна III. Залишив описи Хотинської війни 1620—1621 років, в якій брав участь.
13. Могила Петро Симеонович (1597—1647) — політичний, церковний і освітній діяч України, митрополит Київський і Галицький. В політичних питаннях виступав проти унії з католицькою церквою. Сприяв розвитку Києво-Печерської друкарні. У 1631 році відкрив у Києві лаврську школу, яку було об'єднано з Київською братською школою і названо Києво-Могилянською академією. Автор ряду книг, численних полемічних проповідей тощо.
14. Саківич Касіян (близько 1578—1647) — український письменник, освітній діяч, філософ. У 1620—1624 роках — викладач і ректор Київської братської школи. Написав «Вірші» на погреб гетьмана Петра Сагайдачного. Автор філософського трактату «Аристотелеві проблеми».

ІВАН КАМАНІН

ГЕТЬМАНСТВО ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

КАМАНІН Іван Михайлович (1850—1921) — український історик, архівіст, палеограф. Народився в Димері, тепер селище міського типу Київської області. Закінчив 1872 року Київський університет. Брав участь у виданні «Архива Юго-Западной России». Був дійсним членом Історичного товариства Нестора-літописця, що діяло при Київському університеті.

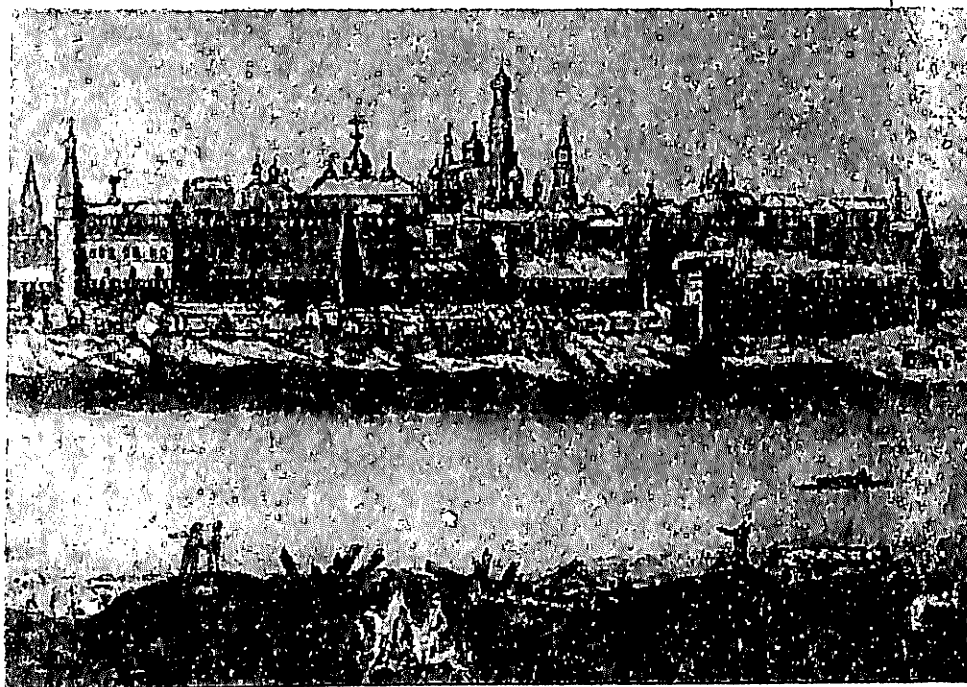
Подаємо в перекладі з російської мови за вид.: Читання в Історичному товаристві Нестора-літописця. — К., 1901. — Вип. I. — Розд. II. — С. 1—32.

Історія козацтва досі розроблена недостатньо. Грунтовніше досліджений лише період від другої половини XVII і до першої половини XVIII століття. Початковий і кінцевий періоди ще чекають своєї черги. Безумовно, кінцевий буде подано всебічно завдяки множині матеріалу і в руських, і в польських архівах. У початковому ж періоді багато питань знайдуть свій розв'язок лише з деякою, більш-менш близькою до істини, вірогідністю. До їхнього числа належать події за гетьманства «шляхетного лицаря» Петра Конашевича Сагайдачного, події, про які ми поведемо мову.

Південноруське козацтво, зародившись невдовзі після татарського нашествия, в легендарний період своєї історії і в епоху литовських князів, було поглинуте однією турботою — налагодженням мирних стосунків з татарами. Проте просування руської колонізації дедалі на південь викликало татарські набіги, на які козацтво відповідало походами на Крим і навіть на Константинополь.

Люблінська унія¹ 1569 року ускладнила життя козацтва. Руське населення не могло примиритися з новими порядками, котрі став запроваджувати польський уряд. Найбільший опір викликали новий становий лад і нові економічні відносини між шляхетством і народною масою. Старе руське боярство мало відмовитись від колишнього привілейованого становища, з втратою якого воно втрачало і свої землі, що переходили до рук польських магнатів чи відданої Польщі руської знаті. Простолюд, незадоволений порушенням старих «прав вольних, християнських, добрих, справедливих» і введенням неприйнятних і чужих йому «новин», став рухатися дедалі на південь і виступати на боротьбу з польськими панами. Внаслідок цього загострилися стосунки з татарами і поляками. Взаємні напади стали частішими і жорстокішими.

Боротьба з польськими панами відкривається повстанням Криштофа Косинського². Її продовжують Наливайко і Лобода³. Закінчилась ця боротьба, як відомо, поразкою козацтва і стратою гетьманів. Південна Русь мала змири-

Москва у XVII столітті.

тися, тим паче що наступники Наливайка і Лободи виявились людьми мало-здібними і маловідомими...

Україна чекала на свого вождя і організатора, і 1605 року він заявив про себе. За звичаєм він почав з війни. Прокотилися чутки про страшний бій: козаки зруйнували турецьке місто Варну. Про похід козаків на Варну повідомляє в «Історії Малої Росії» М. Бантиш-Каменський, посилаючись на Міллера-й Енгеля і зазначаючи, що ім'я козацького вождя невідоме. Видавці «Історичних пісень Малоруського народу» професори В. Антонович⁴ і М. Драгоманов⁵ приписують цей похід Сагайдачному.

З огляду на досягнутий козаками блискучий успіх (вони пограбували і спалили місто, захопили десять турецьких галер) можна вважати, що це був перший успіх Сагайдачного. Відчувається справді сильна рука новообраного вождя. 1606 року ще тяжчого удару було завдано Кафі (тепер Феодосія), де було ув'язнено багато християн, яких продавали на невільницькому ринку. Турки втратили 14 000 чоловік, недолічилися багатьох галер і човнів.

Щодо часу нападу козаків на Кафу існують різні думки. Так, М. Бантиш-Каменський відносить цей факт до 1612 року, невідомо чому виявляючи одним літописам більше віри, ніж іншим.

М. Максимович роком взяття Кафи спочатку вважав 1616 рік. Свій висновок він ґрунтував на книзі «Вірші», що була надрукована 1622 року у лаврській друкарні Києва і вмістила в собі надгробні вірші, створені ректором братської школи Касієм Саковичем і проголошені студентами на похоронах Сагайдачного. В цій книзі є зображення взяття Кафи. По боках зображення означена дата. Внаслідок пізнішої приписки до цієї дати слов'янської цифри вийшов 1616 рік. Опісля М. Максимович виявив і виправив помилку. Але М. Костомаров⁶ на цю поправку не зважив і продовжував відносити дату події до 1616 року.

Поміж тим правильна дата означена не тільки в книзі «Вірші», а й в багатьох козацьких літописах. «Історія русів», котра приписується Георгію Кониському⁷, подає зруйнування Кафи під 1613 роком, доповнюючи картину цієї розрухи деталями про перемогу козаків над турками під містом Козловим і над татарами в Південній Русі біля Кінських Вод.

Обидва вказані напади були вчинені на чолі з молодим кошовим отаманом Петром Конашевичем Сагайдачним. Ними він утвердив за собою славу великого полководця свого часу, котра залишилась за ним незатьмареною до самої його смерті.

Звідтоді, зазначає покійний І. Срезневський⁸, починається воєнна слава запорожців. На жаль, її початок не можна ґрунтовно подати, оскільки бракує історичних даних: народні думи забуті, літописи того часу не дійшли до нас, а пізніші повідомляють неперевірені і суперечливі відомості. Найточніше ж історичне джерело — давні актові книги — постраждали від часу і війни і збереглися в обмеженій кількості. І все ж те, що вціліло, дає можливість уявити і особистість Сагайдачного, і події за його гетьманства у більш яскравішому висвітленні.

Час народження Сагайдачного невідомий. Короткі ж біографічні свідчення про нього ми знаходимо у «Віршах», які читали київські студенти на похоронах гетьмана. Народився він в Підгір'ї (за словами Й. Ерлича, в Самборі) у православній сім'ї шляхтича. Далі говориться, що він здобув освіту в Острозькій школі, пробувши в ній чимало часу. Ми не знаємо також, які роки провів тут Сагайдачний, але, виходячи з того, що його «молоді літа», проведені в Острозі, співпадають з тим часом, коли там «квітли» науки, можна думати, що це було в 80—90-х роках XVI століття, коли школа досягла найбільшого розквіту, коли там зібралися кращі розумові сили, була відкрита друкарня, де виходили праці місцевих учених. До часу перебування Сагайдачного в Острозі можна віднести і його твір «Розмова про унію», названий канцлером Левом Сапегою «дуже цінним твором».

Цей твір міг бути написаний лише після 1596 року, коли унія була проголошена, але не дійшов до нас ні в друкованому, ні в рукописному вигляді і був, напевне, студентською роботою...

Час обрання Сагайдачного гетьманом теж невідомий. В усякому разі датувати це ні 1598 роком, як гадав покійний М. Максимович у своєму «Дослідженні», ні 1601 роком, як він же, всупереч самому собі, висловив про це здогад у «Сказанні», за тих даних, що ми тепер маємо, уже не можна.

Ми маємо вірогідні свідчення, що після Наливайка і Лободи гетьманська булава знаходилась у руках восьми осіб, з яких останнім був Григорій Ізапович. Його універсал, що повідомляв населення про напад татар, який мав відбутися у грудні 1606 року, занесений до актових книг 20 січня 1607 року. Найвірогідніше гадати, що перші воєнні успіхи Сагайдачного надали йому 1606 року і високе звання гетьмана всього Малоруського козацтва, хоч вступ його до лав руського лицарства міг мати місце рівно 300 років тому, тобто 1601 року.

Нашу думку підтверджують і «Вірші», котрі свідчать, що тільки після тривалого перебування на Запорозжі і прояву лицарських здібностей Сагайдачний став гетьманом. Здобуття ним гетьманської булави саме в 1606 році точно визначив його біограф і сучасник Касіян Сакович у «Віршах». Він не міг помилитися у визначенні цієї дати і тому заслуговує цілковитого довіря.

Викладаючи головні факти життя і діяльності Сагайдачного, Сакович не говорить про те, що влада цього гетьмана переривалась. Навпаки, він подає її як тривалу й безперервну. Поміж тим з інших джерел ми знаємо, що за гетьманства Сагайдачного, тобто з 1606 по 1622 рік, зустрічаються імена й інших гетьманів, а саме: Григорія Тискиневича під 1610, Дмитра Барабаша під 1617 і Яко-

Королевич Владислав, з яким Петро Сагайдачний здійснював похід на Москву.

ва Бородавки під 1620—1621 роками. Як же узгодити ці протиріччя? Ще в своїй праці «Козацтво до Богдана Хмельницького» ми вказали на те, що наприкінці XVI і на початку XVII століття гетьманська влада ще повністю не усталилася. З одного боку, гетьманами називались і гетьмани всього козацтва, і кошові отамани Запорозжя; з іншого, між польським урядом і козацтвом точилася постійна боротьба за право обрання і призначення гетьмана. Козацтво намагалося утримати це право за собою; польський уряд, навпаки, у своїх договорах з ним завжди наполягав на тому, щоб козацтво приймало «старшого», призначеного коронним гетьманом. Неспокійне козацтво, в свою чергу, часто міняло своїх обранців. Наслідком цієї боротьби було те, що одночасно з'являлося кілька гетьманів. Яким шляхом досягли цього звання і як розбулися

його Тискиневич і Барабаш, ми не маємо свідчень. А ось про Якова Бородавку знаходимо деталі у Жолкевського⁹ і Собеського. Вперше Бородавку обрали гетьманом у 1620 році збунтовані козаки, коли сам Сагайдачний ходив під Перекоп: Бородавка заявляв своїм виборцям, що він «не тільки на море, а й в саме пекло» готовий іти з козаками. Вдруге його обрали під Хотином, коли козаки думали, що Сагайдачний загинув чи потрапив у полон. Щоб усунути цього небезпечного суперника, Сагайдачний не знайшов кращого способу, як просто його скарати. В числі інших сучасних Сагайдачному суперників могли бути і кошові отамани чи «старші», приставлені Польщею. З огляду на сказане, ми, йдучи за Саковичем, і вважаємо гетьманство Сагайдачного з 1606 по 1622 рік.

Оглядаючи діяльність Сагайдачного, ми хочемо підкреслити, що вже в перші роки свого гетьманства головним своїм завданням він поставив те, що вдалося довершити опісля лише Хмельницькому, а саме: «визволити руський народ від підданства і ярма невільницького» чи, як говорив Сакович, «вільності набути».

Але на початку XVII століття сили козацтва були ще слабкі, а Польща, навпаки, була вельми могутня. Вона мала намір злити з собою не тільки Південну Русь, а й Північно-Східну. Від Сагайдачного вимагалась сила генія, щоб збагнути політичне й економічне життя, що його оточувало, і знайти способи виходу на волю руського народу. Потрібно було проявити й неабияку силу енергії, щоб досягти намічених цілей...

Ми вище вказали на те, що свій вихід на історичну арену Сагайдачний ознаменував двома блискучими перемогами під Варною і Кафою. Турецький уряд завжди вважав поляків відповідальними за дії козаків і на їхні походи відгукувався такими ж спустошливими набігами на південні околиці Речі Посполитої.

І справді, в актових книгах Центрального архіву нашого університету ми знаходимо універсали короля Сигізмунда III до мешканців Київського воєводства про вжиття термінових заходів проти можливих набігів татар і проти вторгнення козаків на турецькі землі. Ці універсали записані під 4 липня і 22 листопада 1605 року.

Іншим своїм універсалом від 12 січня 1606 року король уже скликає мешканців на посполитий похід проти татар. У грудні 1606 року про новий набіг попереджає, як ми вже сказали, козацький гетьман Григорій Ізопович. Цього разу Польща встигла запобігти небезпеці. 4 липня 1607 року вона уклала перемир'я з Туреччиною, зобов'язавшись присмирити козаків і не допускати їхніх заголів. Та вона не в змозі була виконати умов цього перемир'я. Сеймові конституції 1607 і 1609 років залишались недієздатними і мети не досягали: козаки саме в цей час штурмували Очаків і Перекоп.

Наприкінці 1608 і на початку 1609-років козаки здійснили, слід гадати, набіги на береги Анатолії. Відразу ж, а саме 11 квітня 1609 року, Сигізмунд III змушує коронного та литовського гетьманів і українських старост своїм універсалом до вжиття належних заходів по припиненню свавільства різного роду людей, які збиралися в корогви і нападали на сусідні держави.

У 1612—1613-роках козацтво і Сагайдачний були зайняті внутрішніми смутами в Молдавії і Валахії, в яких брали участь і Туреччина, і Польща, і Угорщина. В цей час запорожці зайняли королівські помістя, користали наявне продовольство і збиралися вторгнутись у Валахію. Король утримує їх від цього і велить у своєму універсалі від 21 грудня 1613 року повернутися на свої місця. Того ж часу козаки зіткнулися з татарами, що вдерлися в запорозькі володіння і на річці Самарі одержали над ними перемогу. Цей факт відзначає Максимович, запозичуючи його з «Історії русів» Кониського.

Запорозький козак. XVII століття.

1614 року козаки зруйнували Синоп, велике місто Анатолії. Ця розруха вжахнула всю Туреччину. Збитки були незліченні. Турки грозили Польщі війною за ці розорення.

1615 року козаки випалили околиці Константинополя і налякали самого падишаха. Повертаючись назад, вони спалили під Очаковим турецькі судна.

1616 року долі Синопа зазнав Трапезунд.

Сміливість, блискавичність і руйнівність цих набігів перевершують будь-які описання. Такої сили вони не мали ні до, ні після Сагайдачного і мають бути приписані його воєнному генію. Козацькі наскоки підняли на ноги всю Туреччину. Величезні полчища рушили на Подолію. Польські війська не наважили-

ся вступити з ними в бій. Їхній проводир Жолкевський попросив миру. 26 вересня 1617 року в Буші між Туреччиною і Польщею було укладено перемир'я. 1619 року, як повідомляє в одному з своїх листів Жолкевський, козаки на чолі з Сагайдачним ходили під Перекоп і повернулися з перемогою.

Цецорська битва 1620 року була викликана не тільки козацькими діями, а й політикою самої Польщі, що втрутилася в молдавські справи. Польське військо зазнало жорстокої поразки. Багато польської знаті полягло або потрапило в полон. Тут же був убитий і батько Богдана Хмельницького, що перебував при Жолкевському з невеликим загоном козаків. Загинув у цій битві і сам Жолкевський.

Не можна при цьому не звернути увагу на те, що козаки відбивають на- тиски турків у межах польських земель неохоче і незначною кількістю, не- начебто тільки для того, щоб їх не звинуватили в союзі з турками. Сам же Са- гайдачний ні під Бушу в 1617 році, ні під Цецору в 1620 році не йде, і в cito- ваному листі Жолкевський пише, що він нічого не знає про численні війська, котрі лише обіцяє у своєму універсалі Сагайдачний.

Не хотів він іти і під Хотин у 1621 році, як свідчить виданий професором В. Б. Антоновичем літопис київського міщанина Божка Балики, сина київсько- го війта.

Патріарху Феофану, який перебував тоді у Києві, довелося «широкими словами мовити, нагадувати» і просити Сагайдачного, щоб він «з усією своєю силою пішов у наступ на неприятеля Божого і християнського». Та гетьман тільки тоді дозволив себе упросити, лише тоді погодився піти проти турків, коли і патріарх Феофан в листах, і королівський посол Бартломей Обалков- ський на словах запевнили в тому, що король своїм «консенсом» зміцнить православну церкву. Як відомо, Сагайдачний не дочекався цих «привілеїв», хоч король у грамоті від 16 січня 1622 року обіцяв дарувати козакам «прав і вольностей» вдсятеро більше від того, що їм пожалував король Стефан Баторій.

У квітні того ж року гетьман помер від рани, заподіяної йому під Хотиним.

Розглядаючи ставлення Сагайдачного до Туреччини, ми бачимо, що своїми завзятими нападами на неї він немов хоче настроїти її проти Польщі. Коли ж турки з'являються в її межах, гетьман старається ухилитися від участі у війні, надаючи можливість туркам розбити поляків і тим ослабити державу, що бу- ло на користь козацтву.

І справді, Польща або просить миру в Туреччині, або зазнає поразки. І тіль- ки участь Сагайдачного у битві 1621 року ради інтересів православ'я прино- сить перемогу.

Таке ставлення Сагайдачного до Туреччини наводить на думку, що він хо- тів зробити останню проти її волі своєю союзницею у боротьбі з Польщею. Здійснити це мирним шляхом він не міг, оскільки козацтво вороже було на- строєне проти мусульман.

Спроби Сагайдачного вступити в союз з Туреччиною розбилися б об про- тидію козацької маси. Можливо, вони й призводили до того, що козаки час від часу обирали собі іншого гетьмана. Так вони визнали гетьманом Бородавку, готового йти «не тільки на море, а й в саме пекло». Ця ж обставина, певне, була причиною обрання і Тискиневича в 1610, і Барабаша в 1617 роках. «Неоднора- зово з волі більшості він (Сагайдачний) мало не був позбавлений верховод- ства над Запорозьким Військом»,— пише Яків Собеський.

Абсолютно іншим є ставлення Сагайдачного до Москви. Від самого по- чатку розбрату в Московській державі і до його припинення він особисто не бере ніякої участі в заколотах і з кращою та благорозумною частиною козацт- ва тримається осторонь чи як би зумисне веде його в морські походи проти та-

Турецький воїн. XVII століття.

тар і турків. Відома ж участь Сагайдачного в Московському поході 1618 року, королеви́ча Владислава впливала з його внутрішньої політики, як побачимо далі, і пояснювалася, з одного боку, надією гетьмана заслужити прихильність короля і домогтися поліпшення становища православних, з іншого — він хотів показати Московському уряду вигідність союзу з сильним козацтвом.

Незважаючи на те, що козаки, завдяки генію свого вождя, виручили поляків і врятували королеви́ча, їхні надії виявилися марними. Тоді тільки, а саме в 1620 році, Сагайдачний прямо наважується звернутися до царя і просити

його прийняти козаків на царську службу. Клопотатися про це було послано Петра Одинця.

У Москві посольство прийняли приязно, але пропозицію гетьмана відхилили. Було видано лише «лехкое царское жалованье 300 рублевъ денегъ». Проте путівельські воєводи, котрі пропустили козацьких послів до Москви, одержали суворі догани. Їм було велено надалі не брати на себе без спеціального указу таких повноважень.

Цілком можливо, що посольство Сагайдачного зазнало в Москві невдачі внаслідок хитрої політики єрусалимського патріарха Феофана, котрий тоді гостював у царя. Сагайдачний розраховував на підтримку Феофана. Поміж тим патріарх не був зацікавлений у союзі козаків з царем, бо цар не збирався воювати з турками. Московська держава після внутрішньої смути ще не встигла достатньо зміцнити для цього, тоді як Польща змушена була воювати з Туреччиною через козацькі походи. Тому патріарх і старається залучити на свій бік козаків і схилити їх до союзу з Польщею проти «неприятеля Божого і християнського». Тут він діє заодно з польським послом, який обіцяв королівські «привілеї» для православних ієрархів. Послабленням Туреччини патріарх сподівався досягти поліпшення становища християн на Балканському півострові і в Малій Азії.

В одному з полемічних творів, виданому 1621 року Віленським православним братством, розповідається, що коли Сагайдачний, якого нібито діймали докори сумління за пролиту християнську кров під час Московського походу 1618 року, просив у патріарха відпущення цього гріха, той «сь облитымъ слезами лицомъ» доводив гетьману, що в цьому поході немає ніякого гріха і що, зрештою, це можна легко загладити війною з невірними, в союзі з польським королем.

З викладеного ясно, що Сагайдачний, оберігаючи Москву від козацьких походів, вбачав у ній природну і єдину союзницю малоруського народу у його боротьбі проти полонізації і окатоличення і в гетьманському піклуванні про те, щоб малороси не «обляшились» і не стали «унійщиками».

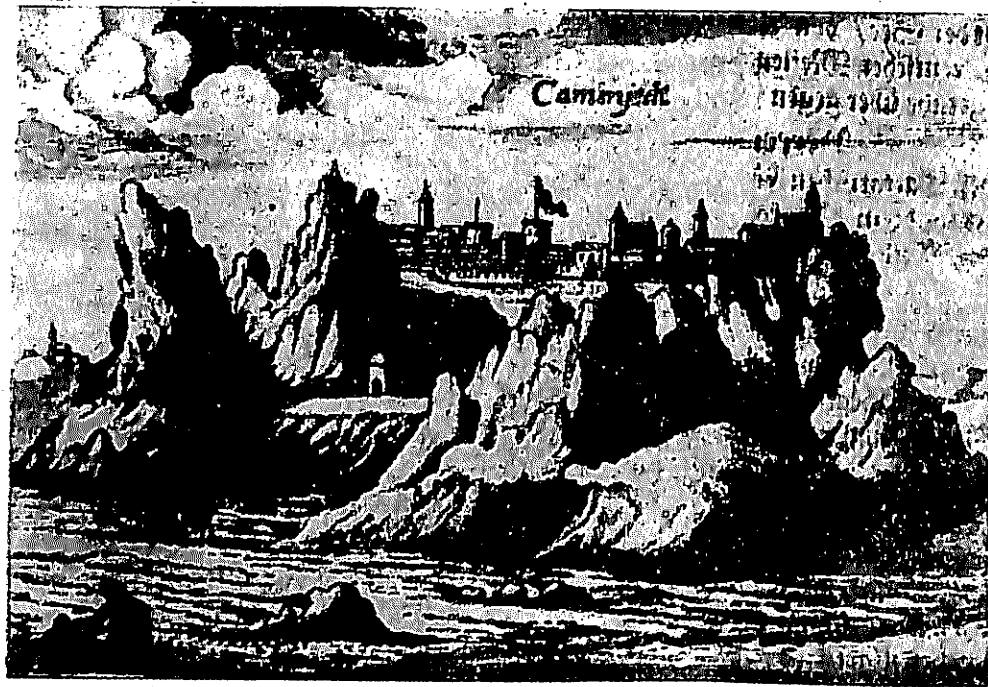
Ведучи відкриту боротьбу з турками і татарами, уникаючи сутичок з Московською державою, Сагайдачний по відношенню до польського уряду тримає себе цілком самостійно, навіюючи йому страх, але в той же час намагається не допустити таких повстань, які були підняті його попередниками — Косинським, Наливайком і Лободою — і закінчилися втратами для козацтва. Він міг боятися невдалого фіналу відкритого повстання і втрати всього того, що набуло козацтво шляхом наполегливої, безперервної партизанської боротьби, котра дедалі посилювалася.

Головною запорукою успіху в боротьбі з польським урядом і шляхтою було збільшення кількості козаків і захоплення ними сіл і міст.

Населення проганяло власників, утворювало сотні і йшло під прапори Сагайдачного.

Починаючи з 1607 і в наступні роки, тобто в 1609, 1611, 1613, 1616, 1618, 1619 і 1620, сеймові конституції вмістять у собі постанови, що прямо чи побічно стосувалися козацтва. Вони спрямовані то проти загонів «свавільних» людей, то проти їхніх нападів і розорень маєтків королівських і приватних посідачів, то проти козацьких набігів на сусідні держави, особливо на Крим і Туреччину, то проти упідлеглення міст козацькому суду тощо. Вся множина цих постанов свідчить і про кількісне зростання козацтва, і про наростаючий у його середовищі рух.

Крім загальних офіційних відомостей сеймових конституцій про те, що козаки відмовляються від покори панам і старостам, ми знаходимо й окремі. Так, коронний гетьман Жолкевський пише в одному з своїх листів: «Козаки

Місто Кам'янець. XVII століття.

оволоділи всією Київською Україною, домінують у всьому Придніпровському краю, що хочуть, те й роблять». За іншим повідомленням, «мешканці сіл і міст у басейні рік Тетерів й Ірпін'я утворили козацькі сотні і визнали себе складовою частиною південноруського козацтва».

На доказ зростання кількості козацтва на кінець першого 25-ліття XVII століття ми маємо незаперечні цифри. Видання і дослідження цих статистичних даних О. П. Яблоновським привело його до висновку про надзвичайно швидке збільшення кількості козацтва у період гетьманства Сагайдачного. Так, Косинський у 1594 році ледве міг зібрати 5000 козаків. Сагайдачний у 1616—1622 роках виставляв їх уже в десять разів більше. Але й таке число козаків дослідник вважає нижчим від їх справжньої кількості.

Саме ця обставина й давала Сагайдачному силу, дозволяла йому діяти значною мірою незалежно. Хоч козацький гетьман не наважувався оголошувати відкриту війну польському уряду, проте він знаходив можливість тримати польських панів у постійному постраху. Основним засобом для цього, як ми вже сказали, слугувала безперервна партизанська війна. У 1617—1618 роках вона набуває дуже широких розмірів, а в 1619 році Сагайдачний сам стає на чолі козацьких сил. Але і в цей критичний момент до кровопролиття не дійшло. Все закінчилось мирним договором.

Почалася ж партизанська війна з обранням гетьмана Сагайдачного. Особливо стійко боролися в 1607 році брацлавські та корсунські міщани. Конституція 1609 року встановлює факт, що козаки продовжують свавільство і нападають на міста і замки. Користуючись війною Сигізмунда III з Москвою, вони руйнували панські маєтки. В одному з своїх листів, щойно нами цитованому, гетьман Жолкевський писав, як ми вже зазначали, що козаки оволоділи всією Київською Україною і панують у всьому Придніпровському краю, ладнаючи все по своїй волі.

Пізніше, в 1614 році, козацькі заворушення посилюються. Гетьман Жолкевський придушував їх на Брацлавщині, зносився з реєстровими козаками на Переяславщині. Він послав універсал ротмістрам королівських військ, наказуючи їм бути напоготові, але (що особливо важливо) не нападати на козаків і не ятрити їх, додаючи, що до козаків уже вирушили на переговори королівські комісари.

15 жовтня цього ж року під Житомиром комісари уклали з козаками договір. Це були перші переговори і перший договір з козаками польського уряду, як з воюючою стороною.

Костомаров цитує цей договір за рукописом Імпер. Публ. Бібліотеки. У ньому означені лише обов'язки козаків, але не їхні права. Їм заборонялись війни з сусідніми державами, збори самовільних людей, походи на Чорне море тощо, і в той же час їм приписувалось підкорення старостам і власникам маєтків. Незадоволені цим договором, козаки на початку 1615 року відрядили послів до короля, але той не знайшов можливим у чомусь змінити цей договір і в своєму універсалі повторив покладені на козаків обов'язки: покора панам, збереження миру з сусідніми державами і непривласнення земель, які козаки насмілювались вважати такими, що здавна їм належать. 1616 року знову ідуть переговори з козаками і на тих же умовах.

Саме собою зрозуміло, що козаки не могли бути задоволені такими універсалами і договорами: рух продовжував зростати протягом 1617, 1618 і 1619 років. Це величезне заворушення, на жаль, обійдене увагою наших істориків, а поміж тим актові книги архівів яскраво його відображають. Користуючись цими книгами, професор В. Б. Антонович лише частково висвітлює його в своєму творі «Дослідження про козацтво».

Заворушення почалися спокволу, але настільки відчутно, що вже в 1617 році цей час у тодішніх актах називається «часом козацьким», коли навіть і шляхта стала діяти «способом козацьким». Змальовуючи напружене становище козацтва, коронний гетьман Жолкевський в своєму універсалі від 21 жовтня 1617 року натякає на зв'язок козаків з татарами, вторгнення яких вони чекали і забулися ніби до того, що дозволили собі надіслати йому, Жолкевському, «гордого й бундючного» листа, в якому ставлять йому на карб, що рух польського війська від Павлолочі до Білої Церкви завдає великих збитків козацьким інтересам. Незважаючи на таку образу, Жолкевський не наважився напасти на Сагайдачного і визнав за краще проковтнути гірку пігулку. Поміж тим козацьке заворушення росло, і в актових книгах архіву ми знаходимо зазначення про розорення, наприклад, Котельні, Радомишля та його околиць, а також сіл на Київському Поліссі. Рух проявився і на Волині між містами Заслав'ям, Острогом і Володимиром.

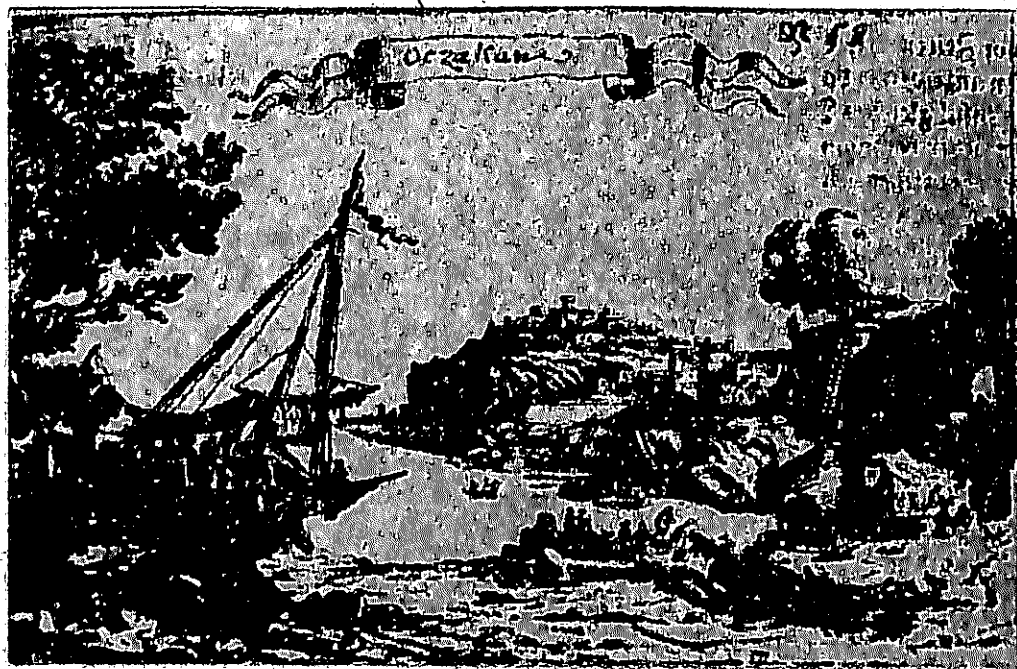
У 1618 році і кількість скарг на розорення козаками панських маєтків збільшується, і самі ці напади відзначаються більшою жорстокістю. У цьому році північна частина Київського воеводства, тобто повіти Житомирський, Овруцький і частина Київського, була охоплена рухом і особливо сильно спустошена, зокрема, околиці Житомира, Радомишля, Рожева, Троянова, Ходоркова, Котельня, Кодня, Лещин, Павлолоч, Брусилів, Коростишів, Трахтемиров, Корнін та інші. Число ж зруйнованих сіл, що входили до складу волостей перелічених містечок, дуже велике. За свідченням актів, у цей час була «сплюндрована» вся територія України, Полісся і Литви. Знаменно, що мешканці зруйнованих сіл і міст також приєднувались до руху, утворювали козацькі сотні і продовжували грабувати сусідні маєтки.

У свою чергу, і наш Київ не залишився байдужим. Тут козаки об'єдналися з міщанами, чому сприяв навіть вийт Федір Ходика, і повернули свою зброю проти слуг Київського уніатського митрополита Йосипа Вельяміна-Рутського

і його офіціала й ігумена Видубицького монастиря Антонія Грековича, якого вони за переслідування і гоніння православних «посадили в Дніпро під лід воду пити». І все ж, незважаючи на скарги митрополита, ця справа не мала для киян хоч яких навіть відчутних, а тим паче таких тяжких наслідків, яких зазнали мешканці Вітебська за вбивство Іосафата Кунцевича. Це, звичайно, закінчилося благополучно тому, що покарання киян викликало б відкрити війну з козаками, а воїни потрібні були тепер Польщі для Московського походу королевича Владислава і відбиття можливого набігу татар і турків. З цих причин і відновлення на Русі православної ієрархії патріархом Феофаном, за наполяганням Сагайдачного, мало бути, згідно з обіцянками короля, «апробовано» королівськими «консенсами» і «привілеями».

В актових книгах і виданих уже історичних матеріалах ми знаходимо й імена численних проводирів повсталих в 1617—1618 роках козаків, міщан і селян. Це були полковники Миско Фастовець, Ярош Сума, Василь Миrowsький, Олександр Кошка, Костянтин Тишівич, Юревич, Лащовий та багато інших. До козацьких заворушень 1618 року пристає і дрібна польська шляхта. Їхніми полковниками були Станіслав Калиновський і Юзеф Лісовський. Стають до зворохоблених лав і знатні дворяни Немиричі, Олекшичі і Щенієвські. Полки Калиновського і Лісовського, повернувшись з Московської держави, де чинили розбої і грабунки, вельми часто згадуються в актах. Роль Щенієвських і Олекшичів менш важлива. А ось Самуїл і Криштоф Немиричі силою і лютістю своїх руйнівницьких дій вражають читача актових книг. Криштоф, наприклад, набирає власний полк, об'єднується з полками інших верховод, разом вони ведуть облогу міст, беруть їх штурмом і віддають на знищення вогнем і мечем.

Проти розбійників виступив князь Адам Ружинський. Йому вдалося полонити Криштофа Немирича і ув'язнити його в Житомирському замку. Намісник Київського воєводи відразу скликає обивателів воєводства до Житомира

Місто-Очаків. XVII століття.

Пороги на Дніпрі.

для розгляду звинувачень, що висувалися проти Немирича. На жаль, Київська декретова книга не збереглась і ми позбавлені можливості дізнатися, який вирок винесли Немиричу.

Ми не описуємо тут ґрунтовно дії кожного з названих вище проводирів, як з огляду на стислість нарису, так і внаслідок деякої одноманітності їхніх дій — штурмів, руйнувань і пограбувань панських маєтків. Цей козацький рух привів Київське воєводство до такого вбогого стану, що обивателі зібравшись на сеймик 1-го липня, заявили про свою повну неспроможність платити податки.

У такому скрутному становищі польський уряд вживає звичайних заходів. У 1617 році і король, і обивателі Київського воєводства обговорюють лише заходи по запобіганню козацьких заворушень. Ці заходи досить безвинні, наприклад, не давати козакам продовольства, бойових припасів, утримувати від втечі на Січ селян тощо. В універсалі від 20 травня король звертається до повсталого населення і закликає його заспокоїтись і розійтись. Потім, уже в універсалі від 22 травня велить коронному гетьману і Краківському каштеляну об'єднатися і розсіяти бунтівників, а в жовтні поміж Фастовим і Трилісами скликає народне ополчення. Обивателі зібралися, але про їхні дії ми не знаходимо свідчень. Більше всього, що з цього зібрання нічого не вийшло, бо вже в грудні, прибувши на новий сеймик і складаючи інструкцію для своїх послів на сейм 1619 року, обивателі доручають їм піклуватися про обмеження

чи ліквідацію козацького стану і призначення комісії для розслідування причин безпорядків, що їх чинять козаки. Але проти повного знищення козаків заговорили самі поляки. Відомий публіцист Пальчовський видав навіть книжку під назвою: «Про козаків — ліквідувати їх чи ні?». Автор дає негативну відповідь, доводячи, чому вигубити козаків було б «ганебно, марно і неможливо».

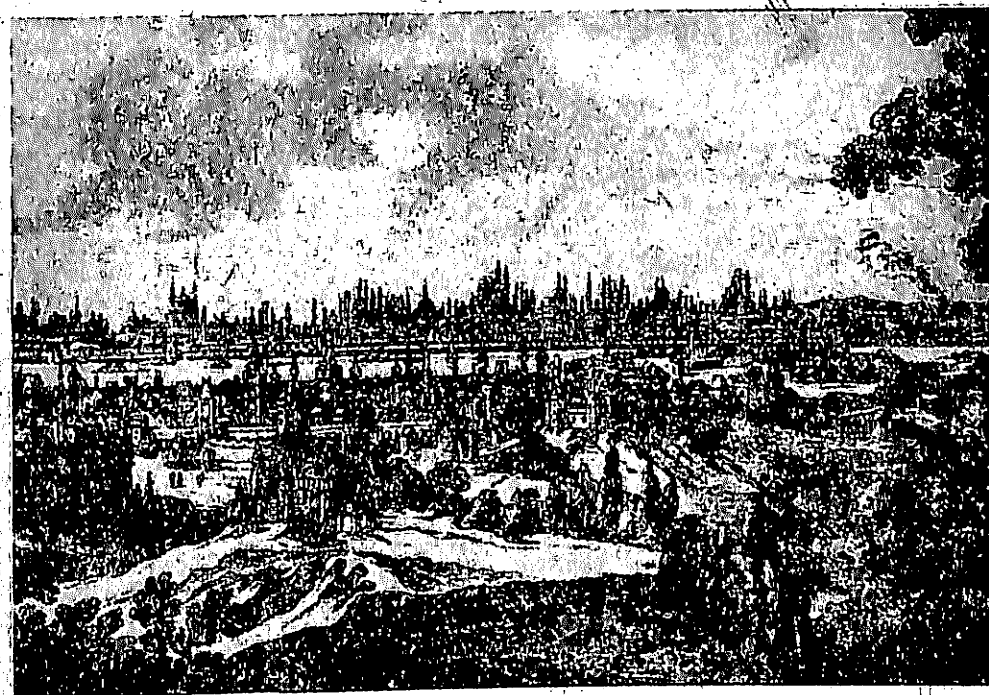
Що ж стосується комісії для угод і договорів з козаками, то до цього уподобаного заходу охоче вдавалися. Він нікого і ні до чого не зобов'язував, а поміж тим час відтягував, поки сторони збиралися з силами для розв'язання суперечки зброєю. Ми згадали вже про Житомирський договір 1614 року і вказали на його неістотність і марність. 28 жовтня 1617 року польські комісари зустрілися з козацькими на річці Рось, в урочищі Стара Ольшанка, і уклали договір, але такий же, як і договір 1614 року, тобто однобічний, з визначенням лише того, що мають робити і кому повинні підкорятися козаки.

Клопотання обивателів 1618 року про нову комісію було сприйняте сеймом прихильно. До козаків вирушили нові комісари. Прибули вони до Київського воєводства лише на початку 1619 року, а тут, очевидно, готова була розпочатися відкрита війна козаків з Польщею: гетьман Сагайдачний з козацьким військом стояв уже під Білою Церквою, виступивши, певне, з Києва. Польське ж військо розташувалося табором проти нього на відстані близько 30 верств, нижче Паволочі, на річці Роставиці. Договір було укладено 8 жовтня і позначено датою: «в обозі на Роставиці нижче Паволочі».

Справа була неабияка. До комісії входили перші магнати держави: Томаш Замойський, Ян Данилович, Станіслав Жолкевський, Станіслав Конєцьпольський, Олександр Калиновський та інші. З козацьких магнатів, імена яких не прикрашали гучні титули і родовід не зводився до Володимира святого чи Гедиміна, найбільш відомі були Петро Одинець, який наступного року їздив до Москви з пропозицією укласти союз з козацтвом, і Яцина, майбутній полковник.

Умови цього, третього, договору польського уряду з козацтвом теж були тяжким для останнього, як і договори 1614 і 1617 років. Козаки втрачали право на морські походи, кількість їх обмежувалась, і ліквідувалась судово-адміністративна автономія. Такі умови очевидь диктувались однією стороною. Козацтво не могло сприйняти їх. І справді, відразу ж, всупереч цьому договору, Сагайдачний розіслав по містах і селищах реєстри того, що треба було дати для постачання козаків бойовими припасами. Разом з тим він скликав для обговорення релігійних і політичних питань все православне духовенство на собор у Київ, а населення — на чорну раду біля Сухої Діброви. Про такий войовничий настрій козаків повідомляє у липні 1621 року королю князь Юрій Збаразький, який їхав послом до Константинополя і проїздив через Київське воєводство.

Але ці приготування козацтва були перервані настійним закликом королеви Владислава виступити на війну проти турків під Хотин. Між королем і гетьманом почалися переговори. Сагайдачний особисто від імені козацтва подав прохання королю, вимагаючи пільг православному населенню і козацькому війську. Король дав обіцянку, і в серпні 40 000 козаків були вже біля Дністра, куди згодом прибув з Варшави і сам гетьман. Фінал цієї війни відомий. Дякуючи Сагайдачному, перемога була забезпечена, але вона коштувала життя славному гетьману. Через півроку, 10 квітня 1622 року, «благочестивий муж на ложи своємь нози свои, приложися ко отцемъ сь добрымъ и поповданіємъ, исполненъ благихъ дѣлъ и милостыни, в Києве». Вдячність йому короля й королеви була щира й гаряча. Вони готові були багато зробити на користь козацтва. Але їхні бажання зустрічали непереборну перепону серед магнатів, як свідчать передсмертні листи гетьмана до короля.

Стамбул, куди не раз ходили козаки.

Так закінчилась політична роль Сагайдачного, який вивів козацтво на історичну арену.

Для повноти характеристики Сагайдачного необхідно вказати ще на його адміністративну діяльність, яка виявилась у зміцненні гетьманської влади серед козаків, кількісному зростанні козацтва і в організації та розширенні влади судових отаманів.

У своїй праці «До питання про козацтво до Богдана Хмельницького» ми вже вказували, що управління Сагайдачного у середовищі козацтва відноситься до того часу, коли гетьманська влада досягла найбільшого розвитку. Крім тих умов, якими були смути в самій Польщі під час боротьби партій при обранні короля і війн з сусідами, що вимагали сприяння козаків, велике значення мала і сама особистість гетьмана Сагайдачного. Він своїми здібностями і успіхами у військовій справі, своєю величезною енергією дав відчуття і силу козацтва, і його необхідність. Він змусив цим польський уряд іти на поступки козацтву і вести з ним переговори через комісарів.

Наданого ним гетьманській владі значення не могла послабити і подальша несприятлива обстановка по смерті Сагайдачного. Воно не ослабло навіть після відміни цієї влади у 1638 році і з повною силою проявилось у Хмельницькому, який довів її до вищого ступеня, можливого за тодішніх політичних відносин сусідніх урядів.

Коли Сагайдачний побачив, що він не може розраховувати на підтримку московського державця, коли для нього стало ясно, що союзу з турками і татарами не допустить козацька сірома, він став триматися польського уряду і надавати йому допомогу, сподіваючись увійти у згоду з ним. Це підвищувало значення гетьманської влади в очах правлячих класів. Не дивно, що польські мемуаристи його часу, а пізніше південно-руські літописці і навіть сучасні

історики вважають Сагайдачного прихильником Польщі. Яким насправді він був її прихильником, свідчать його передсмертні листи до короля Сигізмунда і королеви Владислава. Він висловлює в них турботу не про себе, а про близьку його душі справу козацтва. Він просить, щоб «козакамъ творимое бѣдство и озлобленіе» від королівських «старостокъ, нечотливыхъ сыновъ и пѣннѣвъ» було заборонене і «ускромлено» королівським мандатом. На закінчення він сміливо і грізно попереджує, «жебы що новое» від козаків «не уродилось в огня гнѣвнаго не запалило», «якъ уже и пошмеруютъ». Сагайдачний глибоко ненавидить польську шляхту і чекає захисту тільки від короля. Такі ж почуття виявив опісля і Хмельницький.

Про кількісне збільшення козацтва ми вже сказали вище.

Що стосується судової посади отаманів, то піднесення її значення викликались одним уже кількісним зростанням козацтва за Сагайдачного і розвитком землеволодіння разом з виникненням багатьох позовів з-за землі між козаками, про що, ми також детально сказали у вказаній вище праці про козацтво. Посилення цієї влади, як відомо, налякало польський уряд, і сеймова конституція 1613 року ліквідує цю посаду, але марно: влада продовжувала зростати і стала однією з найважливіших серед козацтва, бо її вимагала сама життєва практика.

Свідчення про внутрішній розпорядок Сагайдачного ми знаходимо в листах Жолкевського і Збаразького. Перший говорить про якісь універсали Сагайдачного, який обіцяв у 1620 році зібрати величезне військо проти Туреччини, але так і не виконав цієї обіцянки, керуючись, певне, ґрунтовними і важливими для козацтва причинами; а другий повідомляє про інші універсали гетьмана, який збирався скликати духовенство на собор і народ на раду та забезпечити своє військо необхідними бойовими припасами. Місцева влада в особі київських воєвод не протестує проти розпоряджень гетьмана, визнаючи їх законними.

Нагадаємо ще про ті великі діяння Сагайдачного, які давно вже прославили і його сучасники, і нащадки. Це відновлення православної ієрархії в Південній Русі, участь у реформуванні Київського Богоявленського братства, до якого Сагайдачний увійшов з усім Військом Запорозьким, побудова козацької церкви святого Василія на садибі нинішнього Флорівського монастиря, пожертвування на Київську і Львівську братські школи, що свідчить про любов гетьмана до освіти і розуміння її значення, пожертвування на Богоявленську церкву Київського братства, де потім і знайшов притулок його прах.

Помираючий гетьман відчував, здається, на своїй совісті один тяжкий гріх — страту Бородавки. Південноруські літописи передають цей факт не зовсім точно. Вони свідчать, що Бородавка, кошовий отаман запорожців, пиячив і руйнував панські маєтки, не бажаючи йти під Хотин допомагати польському війську, і Сагайдачний нібито за це його скарав.

Абсолютно інакше подає цей факт сучасник гетьмана і учасник Хотинської війни Яків Собеський. За його словами, гетьман, поранений в руку, мав деякий час критися в лісі, щоб не потрапити до рук турків. Його тривала відсутність навела козаків на думку, що він загинув, і вони обрали гетьманом Якова Бородавку. Та ось Сагайдачний повернувся. Йому доповіли, що новий гетьман зловживає владою, і він звелів скарати Бородавку.

Помираючи, Сагайдачний полегшив своє сумління тим, що доручив записати Бородавку у свій «помянникъ» під іменем «гетмана Якова», звідки ми й дізналися про ім'я цього небезпечного суперника Сагайдачного. Залишення в «помянникъ» за Бородавкою титулу гетьмана свідчить, що Сагайдачний вважав його обрання законним і достойним.

Ми розглянули діяльність Сагайдачного, його ставлення до Туреччини,

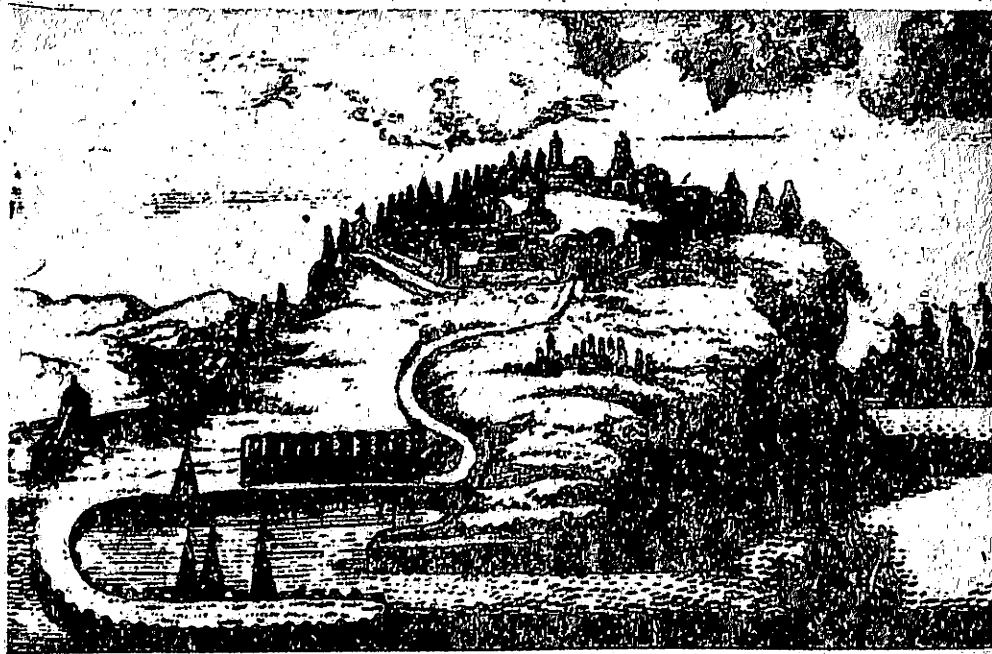

Пороги на Дніпрі поблизу Кічкаса.

Москви і Польщі, його адміністративні розпорядження і турботу про захист православ'я і поширення освіти і, порівнюючи її з діяльністю найближчих за часом вождів малоруського народу, доходимо висновку, що цю програму діяльності продовжували обдаровані учні Сагайдачного, що вийшли з його військової і дипломатичної школи і з таким же успіхом діяли потім. Це Петро Могила і Богдан Хмельницький. Особливо схожа програма діяльності Хмельницького. На ній ясно відчувається вплив Сагайдачного. Вона змінюється лише із змінами умов політичного і суспільного життя. Таким чином, ми маємо повне право сказати, що тільки Сагайдачний поклав міцну основу для дальшого самостійного існування козацтва, існування, якого не могли перервати невдачі, що їх зазнали козаки по смерті гетьмана.

Спогади про Сагайдачного збереглися і в народній пам'яті, яка в пісні, що змальовує похід козаків і характеризує гетьмана, свідчить, що він «проминявъ жинку на тютюнь та люльку» і, нарешті, називає його «необачнимъ», тобто необережним. Покійний М. Максимович адресує пісню гетьману Михайлу Дорошенку (1665—1676) й іншому Сагайдачному, Григорію, кошовому отаману у 1687—1688 роках. На користь своєї думки Максимович наводить два міркування: по-перше, «не такъ бы отозвалася она (народная пѣснь) о знаменитомъ гетманѣ», тобто не назвала б його «необачнымъ» і не вказала б на його презирливе ставлення до «жинки»; а по-друге, у поході попереду війська завжди йшов гетьман, всередині — хорунжий, а позаду — курінні отамани. Пісня ж ставить на чолі війська Дорошенка. Значить, Дорошенка Петра, гетьмана. Цю думку М. Максимовича прийняли і видавці «Історичних пісень малоруського народу» В. Б. Антонович і М. П. Драгоманов, але в свій збірник спірної пісні не внесли.

Ми ж думаємо, що пісня має бути віднесена саме до Петра Конашевича Сагайдачного. Вона присвячена йому, а не Дорошенку. Міркування Максимови-

Перекоп. XVII століття.

ча не узгоджуються з справжніми фактами. Перше його зауваження, що народ інакше б відгукнувся про гетьмана, навряд чи слушне. Народ, що склав пісню про свого гетьмана, чотири рази позбавляв його влади, був незадоволений політикою зближення з Польщею, не розуміючи причин і форми цього зближення. Тому осудний епітет у пісні не може бути дивним. Але його не можна вважати осудним чи образливим, оскільки він визначає відомий нещасний випадок з гетьманом, що необережно наскочив на ворожий табір, як побачимо нижче.

Друге міркування про місце гетьмана, хорунжих і курінних отаманів у лавах війська під час походу козаків правильне взагалі, але до Петра Сагайдачного не застосовне. І ось з яких причин. Пісня змальовує не взагалі похід козаків, а їхній Хотинський похід 1621 року. Цей похід описав його безпосередній учасник, каштелян Яків Собеський, який близько знав Сагайдачного і вживав за дорученням польського уряду заходів по заспокоєнню козаків, які під Хотином загрожували залишити табір. Зображаючи події під Хотином, Собеський поводить, що козаки прийшли до театру військових дій самі без Сагайдачного, і Дорошенко (Михайло, обраний гетьманом у 1625 році), який вів козаків, особисто повідомив польських проводирів про своє прибуття з військом.

Сагайдачний же у цей час перебував у Варшаві і вже звідти прибув до польського табору. Дізнавшись про прихід своїх козаків, вирушив до них, але збився з дороги і наскочив на турецький табір. Турки погнались за ним, стріляли і поранили в руку. Гетьману загрожувала небезпека попасти живим до рук ворогів, які пожадливо врагнули відомстити йому за розорення турецьких міст. Сагайдачний кинув коня і сховався в лісі. Знемагаючи від рани, він кілька днів просидів у хащах. Нарешті йому вдалося вибратися звідти, і він повернувся до свого табору.

Козаки вважали Сагайдачного загиблим і обрали на його місце Бородавку.

План Кисва 1638 року.

Та коли їхній улюблений вождь повернувся, вони радо його зустріли і знову визнали гетьманом. Бородавку ж Сагайдачний, як було вже сказано вище, звинуватив у різних злочинах і звелів скарати. Таким чином, пісня правильно передає головні обставини походу: військо справді вів не Сагайдачний, а Михайло Дорошенко. Гетьман, шукаючи по слідах козацький табір, дійсно перебував позаду війська. Сучасники гетьмана з огляду на те, що він потрапив у ворожий табір, могли легко назвати свого вождя «небачним», необережним,

і нічого образливого для пам'яті «шляхетного лицаря» в цьому епітеті немає. Цей епітет міг мати й інше підґрунтя: сучасники говорять про велику пристрасть гетьмана до любовних приключок, пристрасть, яка нібито прискорила його смерть від рани. Пісня також правильно вказує на те, що гетьман віддавав перевагу життю бойовому, а не сімейному. Якщо слову «проміняв» надати значення «віддавав перевагу», ми справді бачимо, що Сагайдачний все своє гетьманство провів у походах і війнах, а в сім'ї бував лише рідким гостем. До речі, Сагайдачний був одружений на Анастасії, уродженій Повченській. Стосунки між подружжям залишаються таємницею. Відомо тільки, що помираючи, гетьман велів роздати все своє майно «церквам, монастирям і шпиталям, усім людям, крім своєї дружини». До слова буде сказати, що вона не довго вдовувала. Вже в 1624 році вийшла заміж за шляхтича Івана Піончина.

Останній куплет пісні, який зображає гетьмана в лісі, де він у розпучі чекає на допомогу і, щоб «не журиться», закурює свою «люльку», правильно передає факт блукання гетьмана, коли він у безвихідному становищі міг легко заголубити: «Ой, хто в лісі, озовися!» — і шукати втіху в «люльці». Тільки за такого пояснення нам стає зрозумілий останній куплет пісні.

Ми думаємо, що деякі й інші пісні козацького віку мають бути віднесені до епохи Сагайдачного, як це правильно і зобразив, утилізуючи їх, відомий письменник Д. Л. Мордовець¹⁰ у своєму художньому романі «Сагайдачний».

Але як ставлення народу у пісні до свого героя має невизначений характер, так, на жаль, і деякі південноруські літописці XVIII століття, а з ними і окремі історики наших днів, подібно до козацької сіроми XVII століття, не зрозуміли політичних цілей і шляхів Сагайдачного і помилково вважали його прихильником поляків. Зате його зрозуміли неупереджені сучасники і гідно оцінили, як «цнаго гетмана, славнаго въ людехъ во вся вѣки». Я. Собеський, І. Ерлич та інші дають істинну його характеристику, а «спудей» оратської школи теж достовірно відображають у надгробних віршах, створених Касіяном Саковичем, головні факти і значення його діяльності.

Один із спудей, Лукаш Беринда, говорить:

Безсмертноі слави достойний, гетьмане!
Жити вічно твоему імені...
Скільки Дніпро з Дністром води нестимуть,
Стільки й хвалу тобі люди співатимуть.

ПРИМІТКИ

1. Люблінська унія — об'єднання у 1569 році Польщі і Великого князівства Литовського в єдину державу — Річ Посполиту, Використавши поразку Литви під час Лівонської війни у 1558—1583 роках проти Росії, польський король Сигізмунд II Август скликав у Любліні спільний литовсько-польський сейм, на якому Литва змушена була погодитися на об'єднання з Польщею і віддати їй українські землі: Волинь, Підляшшя, Київщину, Брацлавщину. Укладення Люблінської унії викликало посилення соціального і національного гноблення на Україні, що привело до піднесення визвольної боротьби українського народу.
2. Косинський Криштоф (р. н. невід. — 1593) — гетьман українських реєстрових козаків на початку-90-х років XVI століття. Очолював антифеодальне селянсько-козацьке повстання у 1591—1593 роках. Загинув у бою під Черкасами.
3. Лобода Григорій (р. н. невід. — 1596) — гетьман повстанського війська, один з керівників повстання Наливайка у 1594—1596 роках. У травні 1596 року вступив у таємні переговори з С. Жолкевським. Запідозрений у зраді, був убитий повстанцями.

Крим. Генуезька фортеця.

4. Антонович Володимир Боніфатійович (1834—1908) — український історик, археолог, етнограф, археограф. Був професором Київського університету, очолював Історичне товариство Нестора-літописця.
5. Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, економіст, філософ. Очолював ліве крило київської «Громади». У 1876 році емігрував, заснував у Женеві вільну українську друкарню, видавав журнал «Громада». З 1889 року — професор Софійського університету. Автор численних літературно-критичних праць, досліджень з фольклору. У 1878 році виступив у Парижі на міжнародному літературному конгресі з доповіддю «Літературна Україна».
6. Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — український і російський історик, етнограф, письменник. Закінчив Харківський університет. У 1846—1847 роках — ад'юнкт-професор Київського університету. Один із засновників Кирило-Мефодіївського товариства. Автор численних праць з вітчизняної історії, прозових творів і збірок поезій.
7. Кониський Георгій (1717—1795) — український письменник, церковний і культурний діяч. Закінчив у 1743 році Київську академію. У 1751—1755 роках був її ректором. Будучи білоруським архієпископом, боровся проти Ватикану й унії. Автор драми «Воскресіння мертвих», віршів, курсу піітики, казань тощо. Йому помилково приписували авторство «Історії русів».
8. Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1880) — російський і український філолог-славист. Закінчив у 1829 році Харківський університет. Опублікував багато пам'яток давньоруської літератури, уклад словник давньоруської мови. Автор прозових і поетичних творів українською та російською мовами.
9. Жолкевський Станіслав (1547 або 1550—1620) — польський великий коронний гетьман. Придушив повстання Наливайка. Брав участь у Хотинській війні у 1620—1621 роках.
10. Мордовець Данило Лукич (1830—1905) — український і російський письменник, історик. Автор численних історичних творів, присвячених минулому України. Організував у Петербурзі видання творів українських письменників.

«САГАЙДАЧНИЙ» І «КОНАШЕВИЧ»

Подаємо із скороченням в перекладі з книжної української мови за вид.: Записки Наукового товариства імені Шевченка.— Львів, 1930.— Т. С.— Розд. II.— С. 33—43.

У дослідженні генезису¹ роду гетьмана Петра Конашевича слід перш за все з'ясувати походження назви «Сагайдачний». Уже О. Чайковський вважав, що цю назву дали гетьманові козаки. І О. Яблоновський не вважає її родовою. Цього певен і Б. Грінченко. Подаючи уривок із передмови О. Бодянского до виданого ним козацького реєстру, він пише: «...звідти видно, що прізвисько «Сагайдачний» було поширене серед козацького війська». А з нагоди видання професором В. Перетцем одного з варіантів пісні про Дорошенка й Сагайдачного він пояснює, що «Сагайдачник — то чоловік, що виготовляє сагайдаки, назва ремісника; звичайно, так можна назвати й того, що носить сагайдак»...

У панегірику² Касіяна Саковича на погреб Сагайдачного зображений гетьман на коні з луком при сидлі та сагайдаком, наповненим стрілами, на плечах...

З цього ж таки панегірика виходить, що назва «Сагайдачний» була нічим іншим, як тільки прізвиськом гетьмана. На титульному аркуші надруковано товстою кирилицею: «Петра Конашевича», а нижче дрібнішим письмом відбито: «Сагайдачного». І далі в окремих віршах читаємо: «Гетьман Петро Конашевич», «Петро Конашевич», «Конашевич» і т. д. Тільки раз сказано в тексті, що «Россія Петра Сагайдачного подасть людям в памятку вѣку потомного». І справді, під таким прізвиськом увійшов він у народну пісню, хоча тут, як пише академік М. Грушевський, «маємо ім'я гетьмана Сагайдачного, але тільки ім'я, вирване з реальних історичних обставин».

Загальновідомо, що попри родові прізвища існували також і прізвиська. Вони мали повноправне значення, особливо за давніх часів, коли вживалися паралельно з фамільними назвиськами, а то й взагалі заміняли їх...

Так сталося і з прізвищем «Сагайдачний», популярність якого підкреслив Б. Грінченко. Та поширене воно було винятково на Придніпров'ї, здебільшого серед козацького війська. О. Бодянский на основі реєстру 1649 року називає таких Сагайдачних у війську Хмельницького. Це Чигиринського полку Остапівської сотні Семен Сагайдачний, Корсунського полку сотні Демка Якимовича Іван Сагайдачний, Уманського полку Ладиженської сотні Жадан Сагайдачний, Брацлавського полку Райгородської сотні Васько Сагайдачний, Кальницького полку Немирівської сотні Іван Сагайдачний.

Зустрічалися Сагайдачні і на лівому березі Дніпра. Це Миргородського полку Комишинської сотні Гаврило Сагайдачний і Лесько Сагайдаченко, Пол-

Stanisław Żółkiewski

H. K. W. K.

Польський гетьман Станіслав Жолкевський, що загинув під Цецорою.
У цій битві брали участь Петро Сагайдачний і Богдан Хмельницький.

тавського полку Богацької сотні Гнат Сагайдачний, Чернігівського полку Чернігівської сотні Костюк Сагайдачний. Були Сагайдачні і поміж селян, і серед киних цинів козацтва. У 1687 році кошовим

Подобиємо Сагайдачних і серед вищих чинів козацтва. У 1687 році кошовим отаманом став Григорій Сагайдачний. М. Максимович пише про нього: «Чи був цей Сагайдачний нащадком гетьмана Петра, не знаю. Про його рід я знав у такий запис у пом'янику Антонієвої печери (аркуш 182): «Рід Григорія йшов такий запис у пом'янику Запорозького кошового. Пом'яни Боже: Ярему, Ва-

—

силину, Івана, Ульяну, Григорія». Але імена Ярема та Іван не єднають цього роду з родом Петра Сагайдачного.

Отже, пов'язувати родовід Григорія Сагайдачного з позірною родовідною Петра Конашевича немає ніяких підстав. З наведених даних ясно видно, що назва «Сагайдачний» — вельми популярне на Придніпров'ї прізвище. Тому тих осіб, що його носили, ніяк не можна єднати з нашим гетьманом.

Тим часом на Галичині, звідки походив Петро Конашевич, ніде Сагайдачних в актах не подибуємо. Тільки в протоколах Львівського Ставропигійського братства згадується львівський міщанин Никифор Сагайдачник. Та оскільки поряд з ним згадуються такі міщани, як Павло Кушнір, Пилип Маляр, Лесько Кушнір, Павло Кравець, Касіян Слюсар, Томило Мечник, немає ніякого сумніву, що «Сагайдачник» у цьому випадку означає ремісника, котрий виготовляв сагайдаки і не мав ніякого зв'язку з лицарською емблемою, яку бачимо на зображенні гетьмана Петра Конашевича у Саковича.

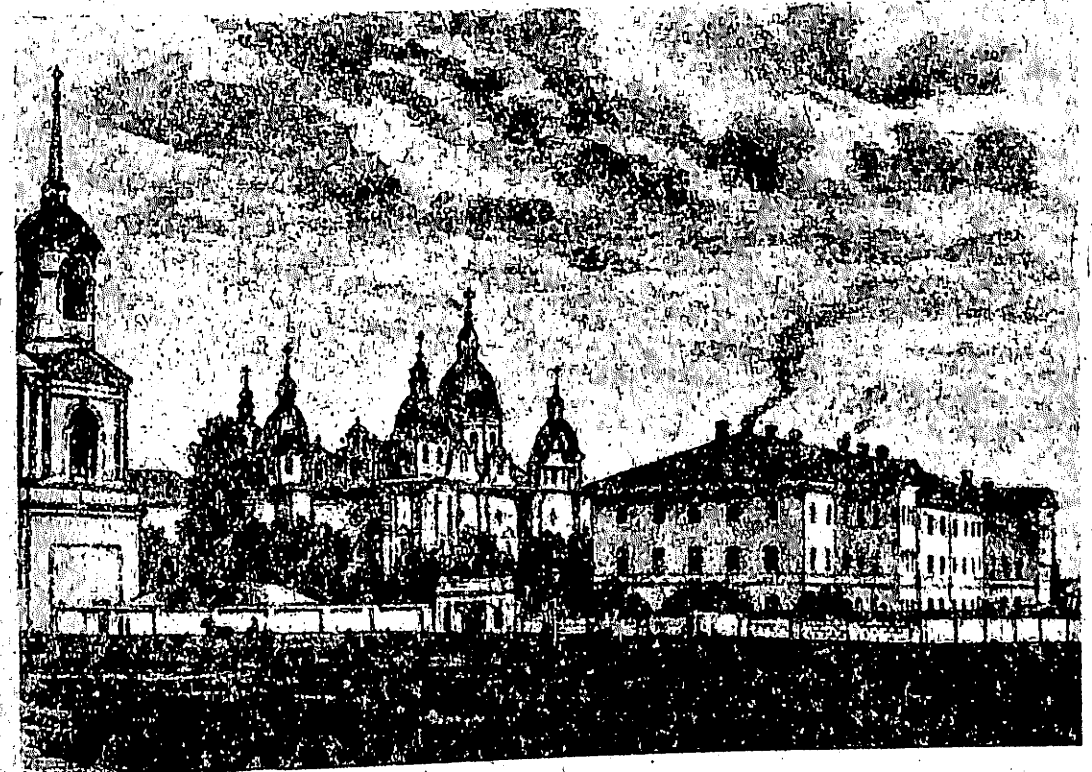
Тепер переходжу до з'ясування походження назви «Конашевич». Майже всі дотеперішні дослідники певні, що це патронімічна³ назва, утворена від імені батька гетьмана, котрий мав зватися Конон або Конаш. Професор В. Антонович стверджує, що це родові прізвище гетьмана. Однак слід зазначити, що перейняв він його не безпосередньо від батька, а від своїх подальших предків, що мали своє окреме родові назвище, але, щоб відрізнити себе від інших численних відгалужень того самого роду, вживали патронімічне прізвище «Конашевич», утворене від імені якогось далекого предка...

До наших днів дійшов срібний хрест, інкрустований дев'ятьма каменями. На ньому є напис: «Року 1622 далъ сей крестъ рабъ Божий Петръ Конашевичъ Сагайдачний Гетманъ Войска Его К. М. Запорозкого, до церкви святого Богоявлення Господня въ домъ Братскій, на отпушеніє грѣховъ своихъ»...

Маємо докази, що ще за княжих часів на Галичині було популярним ім'я Конон та утворене від нього патронімічне прізвище «Конашевич». Про це свідчить матеріал, що міститься в «Люстраціях королівщини в землях Галицькій і Перемиській з рр. 1565—66», «Матеріалах до історії Галичини» та інших документах...

Місто Кафа (нині Феодосія). XVII століття.

Кисво-Могильянська академія з братським Богоявленським собором, під яким поховано Петра Сагайдачного.

Таким чином, ясно, що Петро Конашевич без сумніву походив з Перемищани, що назва «Конашевич» була тільки його патронімічним прізвищем, під котрим він виступає в історії, набувши зате на Січі нове прізвище «Сагайдачний».

ПРИМІТКИ

1. Генезис — походження, виникнення; процес утворення (грец.).
2. Панегірик — у давніх греків надгробне слово, в якому звеличувалися заслуги померлого діяча, пізніше — похвальне слово на честь когось (грец.).
3. Патронімія — назва або прізвище, що походить від предків по батьківській лінії (грец.).

ВІРШІ КАСІЯНА САКОВИЧА НА ПОГРЕБ САГАЙДАЧНОГО

Вірші на жалісний погреб славного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана Війська його К. Милості Запорозького. Складений іноком Касіаном Саковичем, ректором Шкіл Київських, у братстві. Мовлені його спудеями (учнями) на погреб того чесного рицаря в Києві, в провідну неділю року Божого тисяча шістсот двадцять другого.

*Благородному сильному Війську його К. Милості
Запорозькому: ласки Божої, доброго здоров'я і щасливого
над неприятелями Вітчизни звияжництва..., автор, від в.
троїці єдиного Бога зичить:*

Вірність підданців до пана одне визначає,
що їм найбільшого є в людях, признає.
Найбільшу річ поміж усіми я вважаю вільність,
Котрій у стосунках поступається і гідність.
Про те засвідчити мені можуть всі створіння,
котрі визволення прагнуть, яке — їх сумління.
Золотая вольносте, так її називають,
роздобути її всі дуже ся старають.
Тільки вона не кожному може бути дана,
а лиш тим, що захищають Вітчизну і пана.
Мужністю її рицарство у війнах вславляє,
не грошима, але кров'ю її здобуває.
Військо Запорозьке вільності збільшило
тим, що вірно Вітчизні й королю служило.
Про їх мужність літописці старії писали,
як вони всіх ворогів Вітчизни вбивали
у морях, на суші, пішки і комонно,
хоча їхній неприятель одягався збройно.
Оте плем'я із насіння вийшло Іафета,
котрий з Сімом приховав батьківські секрети.
За Олега руського монарха плавали
В човнах по морю і Царград штурмували.
Їхні предки з руським монархом ся хрестили
Володимиром і в вірі тій статечно жили.
При котрій і досі вони так стоять статечно,
що за неї вмирати готові конечно.

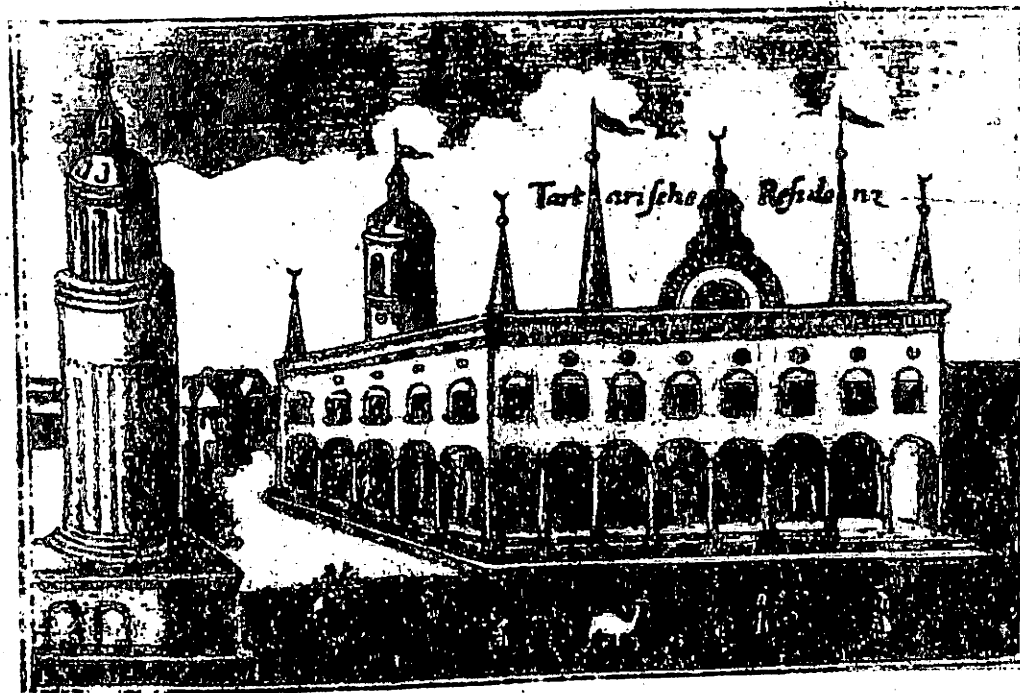
Здобуття запорожцями турецького міста Кафи. Малюнок 1622 року.

Були в тому війську і князі, і пани,
З яких виходили добрії гетьмани.
Таким і їхній гетьман Петро Конашевич був,
котрий славу рицарську ділами здобув.
Про Військо Запорозьке кожен може знати,
Як воно Вітчизні потрібне, поважати.
Україну оте військо вірно захищає,
а де нема запорожців, татарин нападає.
Про те засвідчити можуть місця Подільські,
І краї Підгірські, і навіть Белзські.
Де багато поганин крові християнської розілляв,
а залишених живими у полон забрав.
Козак, не маючи ні зброї, ні шишака,
переслідує татар, щоб здобути лошака.
Життю своєму ризик доводиться чинити,
аби тільки невільника з неволі звільнити.
Проте котрі би хтіли голосувати,
щоби їх покинуть або туркові віддати.
Оті певно в дурість, як вівці у сіль, впали,
які би своїх сторожів псів вовкам віддали.

Вони Вітчизні нашій є обороною,
від татар поганих і турків заслоною.
Тому до вас усі слова звертаю,
Славне рицарство, усіх вас згадаю.
Аби в святій вірі своїй твердо стояли
і вірність панові королеві і всім зберігали.
За неї вам вільність усім дарована,
що, окрім самого короля, не має пана.
Од всіляких податків і судів ви вільні,
завдяки своїм заслугам есте того гідні.
Тую вільність за клейнод дорогий ховайте,
заслугами своїми її зберігайте.
І ти, нинішній гетьмане, рівний Олефіру,
щасливо керуй військом і бережи віру
Богові й народові теж християнському,
чим будеш Страшний племеню поганському.
І з тим рицарством слави доброї набувай,
а мене у своїй ласці зі всім військом поховай.
Которому книжечку тую офірую,
і рід іменем усього війська в друк дарую.
І що тут ся на славу гетьмана писало
Петра Конашевича, те і вас сягало.
Адже гетьман не сам по собі, але завдяки війську славний,
а військо теж гетьманом, то є доказ явний.
Що таке військо без гетьмана, а гетьман без нього,
вони нічого не вартують один без другого.
Цю річ кінчаючи, творцеві Богові вас доручаю,
щасливого звияжництва завжди бажаю.

ПЕРШИЙ СПУДЕЙ

Є для чого рясні сльози виливати,
серцями, устами і шатами жаль свій освідчати,
бо ото смерть гірка невчасно забрала
Славного рицаря, з якого похвалу
пан король і Річ Посполита мали,
бо його слава в багатьох краях літала.
Славне військо гідне такого гетьмана,
котрий пильно охороняв честь свого пана.
Умів мудро тим сильним військом керувати.
Доброго любив, злого звик карати.
Для того ж і звияжництво часто доводив,
що в дисципліні військом верховодив.
Пильно того стеріг, щоб між християнами
ніколи війн не було, а тільки з поганями,
яких він на війні й на суші воював
й полонених християн від них визволяв.
Гарно про гетьмана кожен сказати може,
що був правий гетьман, дай йому вічний спокій, Боже.
Він мав собі те за велику нагороду,
якщо когось з неволі звільнив на свободу.

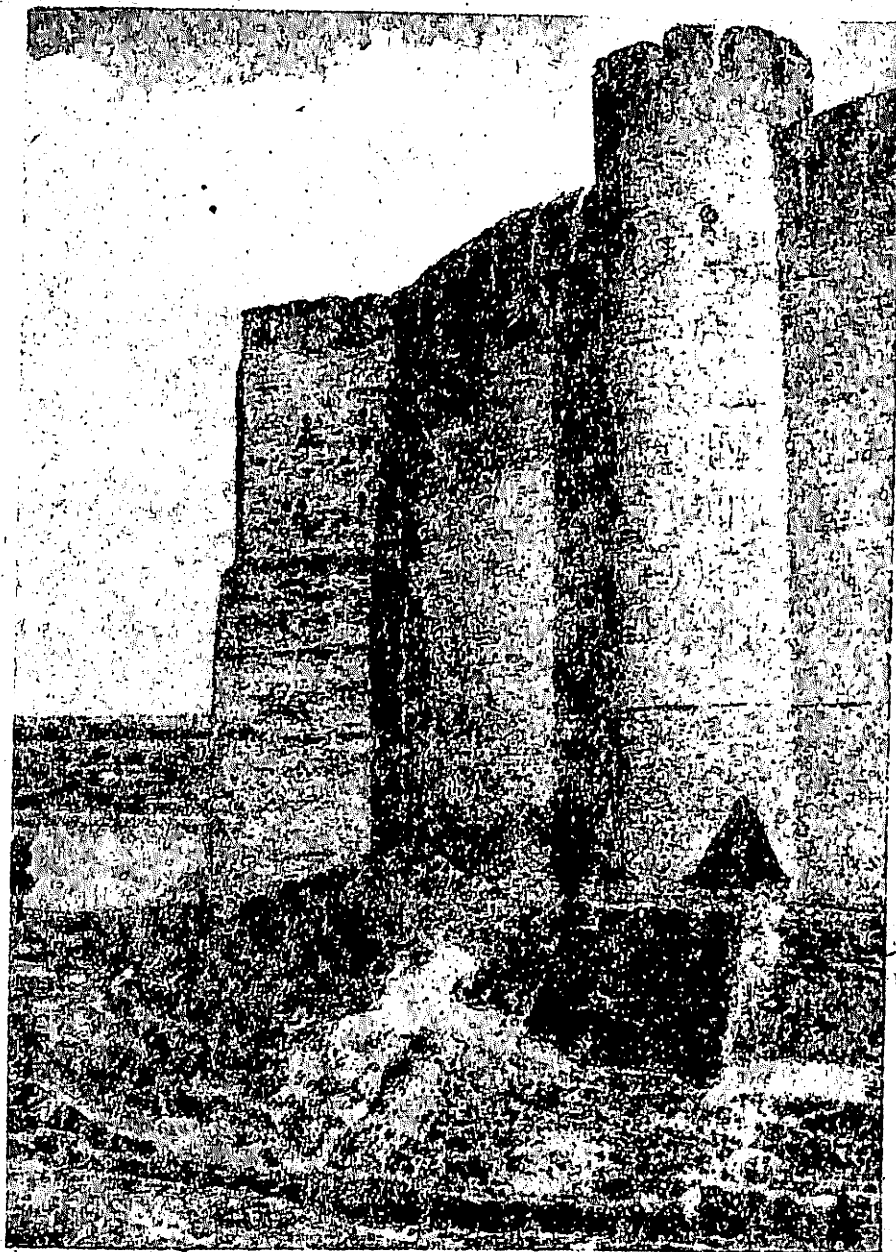

Бахчисарай. Резиденція кримського хана.

Адже ж війну для того тільки можна спричинити,
щоб себе від кривди ворога боронити.
О благородний гетьмане, славний в людях у всі віки,
нехай тебе прийме Христос в небесні лики.

ДРУГИЙ СПУДЕЙ

Милість в серці палає, як мовить Сенека,
протягом часу править кожним чоловіком.
У дружбі з приятелем радо час минає,
а в неприязні людина себе обкрадає.
Тая за своїми милими журиться, хоч не рада,
утративши милого друга або брата.
Тая великого нас жалю наповнила,
коли через смерть того мужа від нас віддалила,
котрий мужністю своєю славен у всіх краях:
в татарських, турецьких, навіть північних землях.
Не раз він громив орди татарів на шляхах
і загони їх розбив у широких степах.
Спізнав моці того рицаря турчин сильний
в минулорічному бою, який то муж дивний,
що з малим військовим почтом турецькі обози
руйнував, спинав вовків поганських на крутій дорозі.
За Вітчизну груди свої підставляючи,
здоров'я свого зовсім не охороняючи.

Хотинська фортеця.

Волів сам, як король Кодрус у грецьких Афінах,
смерть підняти, щоб цілою була Україна.
Що є кращого — життя — віддати за неї,
аніж у неприятеля бути полоненим.
Бо хто за Вітчизну не хоче вмирати,
той потім з Вітчизною мусить погибати.
Чесний Сагайдачний волів сам рану підняти,
аніж поганинові християн віддати.

Від тієї рани ото він вмирає,
але слава і мужність його покидають.
Так як спартанського короля Леонідеса,
котрий воював проти короля Ксерксеса,
шістсот тільки з собою рицарів маючи,
впав з ними, Ксерксове військо рубаючи,
котрого в п'ять разів більше воювало,
але від шістьох сот двадцять тисяч полягало.
Там же і ті шістсот на полі zostались,
але живими піймати нікому не дались.
Їхня мужність довго буде у століттях жити,
поки Ніл між берегами буде голубіти.
Таким чином рицар славу здобуває,
коли з неприятелем меча оголяє.

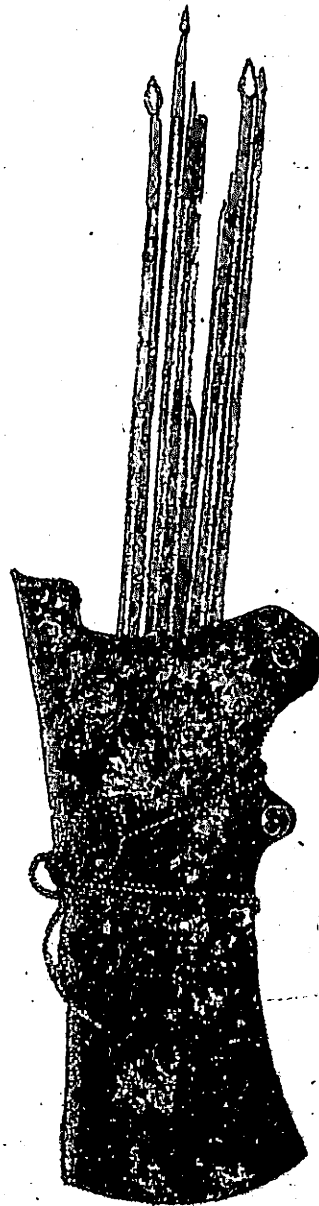
ЧЕТВЕРТИЙ СПУДЕЙ

Ідеш від нас, гетьмане милий,
Короні Польській незрадливий.
Окровенний пострілом турецьким,
закінчиш життя у царстві небеснім.
Сміливо Вітчизну обороняючи,
здоров'я за неї покладаючи.
Отак у наступних віках слава
вічна по тобі зостала,
яку ти здобув, як царство,
з славним запорозьким рицарством,
в якого вождем ти був славним,
справжнім мужем державним...

ОЙ, НА ГОРІ ДА ЖЕНЦІ ЖНУТЬ

Українська народна пісня

Ой, на горі да женці жнуть,
А попід горою,
Попід зеленою
Козаки йдуть.
А попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Веде запорозьке
Хорошенько!
Посередині пан хорунжий.
Під ним кониченько,
Під ним вороненький
Сильне-дужий!
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн да люльку,
Необачний!
«Гей, вернися, Сагайдачний,
Візьми свою жінку,
Оддай мою люльку,
Необачний!»
«Мені з жінкою не возиться,
А тютюн да люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!
Гей, хто в лісі, озовися!
Да викрешем огню,
Да потянем люльки,
Не журися!»

Сагайдак із стрілами

ХРОНІСТИ Й ІСТОРИКИ ПРО ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

Подаємо за вид.: Дорошенко Дмитро. Нарис історії України.— Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966.— Т. I.— С. 197—212.

Петро Сагайдачний — вибірний князь руський або гетьман.

ГЕОРГІЙ КОНИСЬКИЙ,
український письменник,
церковний і культурний діяч.

Своїм політичним тактом Сагайдачний був чоловік видатний для свого часу і вельми корисний для народного діла. Повернувши Україні її споконвічний громадський виборний лад у церковному та світському житті, що виходив з інстинктів українського народу, Сагайдачний додав народові сили до дальшої боротьби, а разом із тим і вести цю боротьбу.

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ,
український історик,
археолог, етнограф.

Хоч би де він з'явився, відразу ж опановував ситуацію — одночасно добрий знавець військового мистецтва і розумний дипломат, але перш за все і завжди — людина, що глибоко й цілком була перейнята любов'ю до рідного краю.

ОЛЕКСАНДРА ЄФИМЕНКО,
російський і український
історик і етнограф.

Сагайдачний — видатний політик, що свідомо йшов до своєї мети — виборення своєму народові відповідного місця в польській державі, і здійснив справу (відновлення ієрархії), яка вкрила його безсмертною славою в очах українського суспільства.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ,
український історик.

Безумовно, Петро Сагайдачний є найбільш видатною фігурою, яку висунула українська козаччина перед Богданом Хмельницьким, і одним з найвидатніших діячів взагалі. Його особа й діяльність заслужили високу оцінку вже з боку сучасників і перейшли в потомство, покриті ореолом слави.

ДМИТРО ДОРОШЕНКО,
український історіограф
в еміграції.

ЗМІСТ

Замлинський Володимир Вождь запорозьких лицарів	5
Максимович Михайло Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного <i>Переклав з російської Василь Клінчак</i>	11
Примітки	27
Каманін Іван Гетьманство Петра Сагайдачного <i>Переклав з російської Олександр Ємченко</i>	29
Примітки	48
Барвінський Богдан Походження назв «Сагайдачний» і «Конашевич» <i>Переклав з російської Олександр Ємченко</i>	50
Примітки	53
Вірші Касіяна Саковича на погреб Сагайдачного <i>Переклав з російської Василь Клінчак</i>	54
Ой, на горі да женці жнуть	60
Хроністи й історики про Петра Сагайдачного	61

Літературно-художнє видання
СЕРІЯ «ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ»
Заснована 1992 року

ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ

Історико-документальна книжка

Для середнього
та старшого шкільного віку

Художник *Корольков Євген Іванович*

Упорядкування і передмова
Замлинського Володимира Олександровича

Упорядкування фотоілюстрацій
Іванченка Юрія Олександровича

Художній редактор
Є. О. Ільницький

Технічний редактор
Ф. Н. Резник

Коректори *І. Ю. Псагоцька,*
Л. К. Скрипченко

Здано на виробництво 31.10.92
Підписано до друку 11.11.92
Формат 70×100/16. Папір офсетний № 2
Гарнітура тип «Таймс»
Друк офсетний
Умовн. друк. арк. 5,16
Умовн. фарб.-відб. 5,8
Обл.-вид. арк. 4,85
Тираж 50 000 пр. Зам. 1021-2
Видавництво дитячої літератури «Веселка»,
254653, МСП, Київ, Мельникова, 63.
Львівська книжкова фабрика «Атлас»,
290005, Львів-5, Зелена, 20.

Петро Сагайдачний:
С13 Іст.-док. кн.: Для серед. та ст. шк. віку /
[Упоряд. і передм. В. О. Замлинського;
Упоряд. фотоіл. Ю. О. Іванченка]; Худож.
Є. І. Корольков.— К.: Веселка, 1992.—
62 с.: іл. — («Гетьмани України»).
ISBN 5-301-01437-4 (укр.)

Історико-документальна книжка про гетьмана України Петра
Сагайдачного.

П 4803640105-218 БЗ—38-21.92
206-92

ББК 63.3(2Ук)46

**ЩО ПРОЧИТАТИ
ПРО ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО**

Чайковський А. Я.
Сагайдачний.— К.: Дніпро, 1989.

Аркас М. М.
Історія України-Русі.— К.: Вища школа, 1990.

Кашенко А. Ф.
Зруйноване гніздо.— К.: Дніпро, 1991.

Апанович О. М.
Розповіді про запорозьких козаків.— К.:
Дніпро, 1991.

Котляр Н. Ф.
Смолий В. А. Історія в жизнеописаниях.—
К.: Наукова думка, 1990.

Мордовець Д. Л.
Сагайдачний.— Львів: Каменяр, 1989.